

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»

МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЧЕРКАСИ
2021

ББК 74.20

Б 90

Рекомендовано до друку вченою радою комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради».

Протокол №5 від 29.12.2020 року

УПОРЯДНИК:

Бугайчук Н.В., методист лабораторії виховної роботи комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради»

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Андрущенко Т.К., завідувач кафедри професійного розвитку педагогів комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», доктор педагогічних наук, доцент;

Рясна О.В., заступник директора з навчально-виховної роботи Черкаської загальноосвітньої школи №8 Черкаської міської ради

Б 90

Методики формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості учнів засобами виховної діяльності: збірник / Упор. Наталія Бугайчук. Черкаси: КНЗ «ЧОПОПП Черкаської обласної ради», 2020. 84 с.

До збірника увійшли найкращі матеріали та напрацювання педагогічних працівників Черкаської області, які брали участь в Інтернет-семінарі «Методики формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості учнів засобами виховної діяльності». Ці матеріали стануть у нагоді заступникам директора школи з виховної роботи, педагогам-організаторам, класним керівникам та всім, хто цікавиться проблемами формування духовних цінностей та компетентностей учнівської молоді.

© Упор.: Н.Бугайчук

© КНЗ «ЧОПОПП Черкаської обласної ради», 2021.

ЗМІСТ

Бугайчук Н.В. Передмова	4
Безпала С.В. Взаємодія педагогічних працівників та батьківської громадськості як умова формування соціальної активності та громадянської відповідальності здобувачів освіти	6
Доценко Т.І. Екологічне виховання учнів	11
Загубинога О.О. Екологічне виховання учнів в школах з малою наповнюваністю учнів	17
Косаренко Л.І. Проектна діяльність як засіб формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості учнів	25
Марченко О.Є. Екологічні проекти як засіб формування навичок XXI століття молоді в контексті європейської програми ETWINNING	32
Мозгова В.І. Особливості соціальної активності підлітків з інтелектуальними порушеннями. Рівні розвитку та умови формування	39
Мудрак Л.А. Виховання особистості на принципах гуманізму і демократизму, зорієнтованого на національні та загальнолюдські цінності	45
Передерій О.О. Формування громадянської свідомості та соціальної активності підлітків	51
Печериця Л.І. Формування соціальної активності та громадянської відповідальності учнів засобами виховної діяльності	58
Серебрянська В.О. Досвід роботи щодо формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості учнів Мар'янівського навчально-виховного комплексу	62
Скакун Н.С. Розвиток екологічного мислення учнів та їх еконавичок свідомого поведження засобами предметних тижнів хімії	69
Сотник С.В. Основні підходи до методики виховання соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості засобами проектної діяльності в позакласній роботі	78

ПЕРЕДМОВА

Громадянське суспільство і діюча демократія потребують активних і залучених громадян, яким притаманна громадянська культура, екологічна свідомість, потреба в суспільній діяльності, почуття обов'язку, патріотизм, справедливість, вміння робити свідомий моральний вибір. У древні часи Цицерон говорив: «Найкраща в світі мета – стати людиною». І ми маємо в цьому допомогти підростаючому поколінню.

Виклики, пов'язані з формуванням соціальної активності, екологічної свідомості, формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти.

Виховний процес повинен стати невід'ємною складовою всього освітнього процесу та орієнтуватися на духовні цінності Українського народу (національна самосвідомість, ідентичність, самобутність, гідність, соборність, свобода), загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, повага до інституту сім'ї, турбота, повага до себе та інших людей) та соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови та культури, патріотизм, шанобливе ставлення до навколишнього природного середовища, повага до закону, відповідальність та солідарність).

Громадянське виховання також має ґрунтуватися на цінностях активної життєвої позиції, особистої ефективності, істини, правдивості та критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування та ефективної співпраці, прав людини та спільного захисту цих прав.

Метою виховання соціальної активності визначаємо у формуванні в учнів соціально бажаних якостей, які виявляються у соціальній поведінці, що відповідає прийнятним у суспільстві моральним принципам, нормам, правилам з метою входження особистості в життя суспільства та готовності до реальної соціальної діяльності. Відповідно, змістом виховання соціальної активності є соціальні цінності, засвоєння яких надає учням змогу взаємодіяти в соціальному середовищі для власного розвитку та перетворювальної діяльності в суспільстві.

Екологічна свідомість – це індивідуальна і колективна (суспільна) здатність усвідомлювати нерозривний зв'язок кожної окремої людини і всього людства загалом з цілісністю і відносною незмінністю природного середовища існування людини, усвідомлення необхідності використання цього розуміння у практичній діяльності, вміння і звичка діяти стосовно природи, не порушуючи зв'язок і колообіг природного середовища, сприяти їхньому поліпшенню для життя нинішнього і майбутніх поколінь людей. Людина була і залишається невід'ємною часткою природи, тому її життєдіяльність цілком залежить від благополуччя природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р {Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМ № 176-р від 26.02.2020}
2. Сайт Навчаюсь, дію, захищаю. URL: <http://nadiz.rubezhi.org.ua/nadiz-project/>
3. Сайт Міністерства освіти і науки України URL: <https://mon.gov.ua/ua/>

*Світлана Вікторівна Безпала,
заступник директора з виховної роботи
Шелепуської загальноосвітньої школи I-III ступенів
Черкаської районної ради*

ВЗАЄМОДІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ТА БАТЬКІВСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Анотація. *Заклад загальної середньої освіти і сім'я – це дві основи, котрі мають навчити дитину жити в суспільстві, бути соціально активними та соціально відповідальними, мають на меті зробити її життя цікавим, щасливим, успішним, повноцінним, готують її до самостійного життя та чіткої громадянської позиції у суспільстві. Система управління закладом загальної середньої освіти передбачає собою, що важлива роль відводиться батькам здобувачів освіти. Її діяльність визначає чітке, конструктивне планування, творчість, ініціативність, атмосфера співпраці і довіри, взаємної поваги і підтримки. Метою цієї співпраці є створення умов для розвитку особистості дітей та учнівської молоді, становлення громадянина і патріота України.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх наукових досліджень із теми співпраці закладу загальної середньої освіти та батьківської громадськості свідчить, що сьогодні набули актуальності питання, пов'язані з різними аспектами змісту освіти, інноваційними технологіями навчання і виховання учнів (Ю.Л. Кузнецова, Н.П. Поморцева), питання становлення особистості у взаємодії із оточуючим середовищем (А.В. Мудрик). Дослідженням даних аспектів взаємодії педагогічних працівників та батьківської громади займалися такі світові вчені, як Дж. Камер, Д. Епштейн, Н. Хейнс. Однак не всі вчені, у повному обсязі, охарактеризували взаємодію педагогічних працівників та батьків здобувачів освіти, як важливої умови сучасного освітнього процесу [2, 515].

Мета статті. Охарактеризувати основи взаємодії педагогічних працівників та батьків здобувачів освіти, як важливої умови підвищення ефективності освітнього процесу та основ формування соціальної активності та відповідальності дітей та учнівської молоді.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні з усією відповідальністю можна стверджувати, що заклад освіти і сім'я, батьки і педагогічні працівники, батьківський комітет і адміністрація навчального закладу – єдине ціле. Їхня діяльність спрямована на здобувачів освіти, їх виховання, освіту, гармонійний розвиток та становлення соціально відповідальної особистості.

Відповідно до поглядів Дж. Камера, Н. Хейнса, основоположні ідеї співпраці педагогічних працівників та батьків щодо освітнього процесу мають враховувати такі основоположні моменти:

1) сім'я і заклад освіти є первинним середовищем розвитку для кожної дитини;

2) участь батьків у освітньому процесі – головний чинник підвищення ефективності освіти, забезпечення її якості для кожної дитини;

3) заклад освіти має не тільки розраховувати на підтримку і допомогу з боку батьків учнів, а й нести відповідальність за якість освітнього процесу;

4) працівники закладу освіти мають ставитися до батьків здобувачів освіти та інших членів громади з повагою [2, 515].

Для налагодження якісної співпраці між педагогічними працівниками та членами батьківської громадськості необхідно впроваджувати в освітній процес наступні форми та методи роботи:

1) заходи, які стимулюють пізнавальну діяльність всієї родини (круглі столи, ігри, конкурси, спільні творчі справи, впровадження та реалізація проєктної діяльності, реалізація спільних заходів та проєктів з місцевою владою та органами місцевого самоврядування);

2) запрошення батьків учнів до закладу освіти та створення швидкого і зрозумілого доступу до освітніх ресурсів і програм;

3) заохочення батьків до надання дітям та учнівській молоді можливостей брати участь у позакласній пізнавальній та розвивальній діяльності, у роботі гуртків, спортивних секцій, діяльності органів учнівського самоврядування закладу освіти [2, 516].

З самого початку навчання дитини у закладі загальної середньої освіти необхідно залучати до активної співпраці їхніх батьків, намагатися переконати їх у необхідності тісної взаємодії з педагогічними працівниками, адже лише спільне вирішення нагальних потреб і проблем дає позитивний результат. Для багатьох заклад освіти є центром громадського життя населеного пункту, і свідомі батьки – активні учасники шкільних перетворень і прогресивних змін.

Взаємодія з батьківською громадою, роз'яснювальна робота, яка проводиться серед батьків учнів, дає змогу сформуванню дієздатний батьківський комітет школи, до якого обираються освічені, ініціативні, небайдужі люди, впевнені в необхідності своєї безпосередньої участі у діяльності шкільного колективу. Саме в колективах класів можна почути про цікаві ініціативи, проблеми, які потребують вирішення, знайти серед батьків спеціалістів, здатних надати допомогу у вирішенні важливих питань.

В освітньому процесі постає питання про навчання батьків, оскільки у деяких сім'ях несприятливий мікроклімат, дітей оточують в окремих сім'ях грубість, нетактовність, схильність батьків до шкідливих звичок. Не всі батьки розуміються на педагогічних, психологічних закономірностях, проблемах дітей, не всі мають арсенал ефективних та практичних навичок виховання дитини. Батькам необхідно знати закономірності процесів розвитку дитини, специфіку різних вікових періодів. Батьки повинні чітко розуміти індивідуальність дитини, знати помилки та труднощі у вихованні дитини. Тому у закладі освіти, на постійній основі, мають проводитися індивідуальні та групові консультації

практичного психолога та класних керівників з питань ефективного виховання здобувачів освіти [3, 17].

Головним у нашій спільній діяльності має бути принцип прийняття дитини такою, якою вона є. Це означає, що в центрі уваги батьків і педагогів має бути реальна дитина з усіма її різноманітними інтересами і здібностями. Повне прийняття дитини – це позитивне ставлення до неї, до її особливостей, проблем, світогляду. Таке ставлення допомагає нам усім більше любити дітей, цінувати їхню неповторність та індивідуальність. Насправді ефективного рівня освітнього процесу можна досягти лише в тісній взаємодії із сім'єю, зробивши батьків повноцінними учасниками підготовки дітей до майбутнього самостійного життя. Лише цей тісний і продуктивний зв'язок між закладом освіти і родиною допомагає педагогам досягти успіху, отримати задоволення від роботи, а батькам – отримувати цінну інформацію про своїх дітей, їхні здібності, нахили та інтереси.

Форми та методи роботи з батьківською громадськістю, які мають на меті формування соціальної відповідальності та громадянської активності здобувачів освіти:

- індивідуальні та групові консультації;
- сімейні свята та творчі зустрічі;
- батьківські конференції;
- залучення батьків до участі у освітньому процесі;
- реалізація спільних проєктів;
- участь у розробці та втіленні спільних правил поведінки для здобувачів освіти та педагогічних працівників;
- участь в організації та проведенні екскурсій та масових заходів для дітей, тощо.

Основоположні ідеї спільної взаємодії педагогічних працівників та батьківської громадськості:

- створення єдиного позитивного соціального простору життя, ефективного виховного середовища, яке позитивно впливає на життя дітей, що буде заснований на засадах сімейної педагогіки, етнопедагогіки в сучасних умовах;
- забезпечення умов і механізмів здійснення ефективного освітнього процесу в умовах інтенсивного використання новітніх цифрових технологій освіти;
- партнерство школи і батьківської громади задля збереження й зміцнення здоров'я всіх дітей; формування культури здоров'я, позитивної мотивації щодо навичок здорового способу життя, превентивного виховання;
- гармонійний розвиток особистості, фізичне та духовне виховання в умовах реалізації її творчого потенціалу, збагачення життєвих, інтелектуальних і культурних компетенцій учнів [3, 16].

Висновки Відома істина, що самому важко існувати в цьому світі, а тим паче в такому, як наш. Ми впевнені, що від участі батьків у діяльності закладу загальної середньої освіти залежить майбутнє наших дітей. Лише спільна

участь педагогів і батьків здобувачів освіти у справі навчання і виховання дітей розширює коло інтересів дітей, розвиває в них позитивні емоції, почуття, толерантність, збагачує їх духовно, розкриває потенційні можливості здобувачів освіти. Партнерство, яке ґрунтується на принципах взаємної поваги, розуміння, допомоги, сприяє виконанню головного завдання – забезпечувати умови для духовного, морального, фізичного й інтелектуального розвитку дітей та учнівської молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Руденко О.Д., Косарчук Л.П. Батьки і школа: погляд із двох боків / О.Д. Руденко, Л.П. Косарчук // Практика управління закладом освіти. – 2014. – №1. – с. 76-80.
2. Гуцуляк Л.І. Взаємодія педагогів, батьків та громади як важлива умова ефективності навчання та виховання учнів школи / Л.І. Гуцуляк // Молодий вчений. – 2016. - №4 (31). – С. 515-518.
3. Саказли Т. Партнерство школи та громади / Т. Саказли // Директор школи. – 2013. – №2 (674). – С. 15-21.

*Тетяна Іванівна Доценко,
заступник директора з виховної роботи
Золотоніської загальноосвітньої санаторної
школи-інтернату I-III ступенів Черкаської
обласної ради*

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ

У статті розкриваються перспективні напрями екологічного виховання учнів в позаурочний час.

Я зірвав квітку - і вона загинула
Я спіймав метелика - і він умер
У мене на долоні
І тоді я зрозумів,
Що торкнутися краси можна тільки серцем.

П.Гвездослав

Майбутнє нашої планети значною мірою залежить від того, що наші діти знатимуть про навколишнє середовище і чи будуть вони з повагою ставитися до природи, відчувати себе її часткою. Тож варто закласти міцний фундамент дитячої любові до навколишнього середовища з раннього віку і тоді це почуття неодмінно розвиватиметься.

Завдання дбайливого ставлення до природи означені в Конституції України. Основний закон проголошує: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі». Велика увага надається цьому питанню в державних законодавчих актах, які стосуються освіти.

Так, у Державній національній програмі «Освіта України XXI століття» йдеться про те, що необхідно «Формувати екологічну культуру людини в гармонії її відносин з природою». Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму, зустріч з її таємницями, прагнення осягнути їх, породжує любов до природи, екологічне світобачення.

Працюючи в санаторній школі-інтернат, одним із найголовніших завдань вважаємо формування ціннісного ставлення до природи, розвиток у дитини позитивного емоційно-ціннісного сприйняття природного довкілля, формування реалістичних уявлень про явища природи, практичних умінь, дбайливого ставлення до її компонентів.

На мою думку, екологічне виховання дітей необхідно розглядати з позиції комплексного підходу, який передбачає розвиток позитивного ставлення до природи, засвоєння знань про неї та оволодіння елементарними практичними навичками по догляду за об'єктами природи. Призначення емоційного компоненту змісту – викликати у дітей емоційний відгук на різноманітні явища і об'єкти природи, бажання милуватися і насолоджуватися природою, прагнення виразити свої почуття від спілкування з нею засобами художнього слова, мистецтва; визначення стану і настрою в природі. Ціннісний компонент змісту дає можливість розкрити дітям значення природи як частини Культури, природи як універсальної цінності: естетичної, пізнавальної, виявляти ціннісне ставлення до власного дому – Землі.

Формування екологічної свідомості – це не тільки знання морально-естетичних норм і правил, а й таке ставлення, що перетворює їх у внутрішнє надбання людини, робить регулятором її поведінки. Як часто ми зустрічаємося з тим, що дитина знає правила поведінки і водночас порушує їх. Річ у тім, що ці правила не стали її внутрішніми, особистісними знаннями, не ввійшли в систему її внутрішніх цінностей. Школа повинна розвивати у дітей бажання практично-дієвого характеру і навчити давати справедливу оцінку наслідкам, впливу людської діяльності в природному середовищі.

Необхідним шляхом в досягненні ефективності формування у школярів ціннісного ставлення до природи повинна бути поглиблена систематична робота вихователів з питань екологічного виховання. Закладати основи екологічної культури, на моє глибоке переконання, слід з раннього віку дитини. Здійснюючи екологічну освіту, педагог має використовувати найрізноманітніші методи. Найбільш оптимальними в практичній роботі визнані такі методи, як спостереження, демонстрація картин, ілюстрацій, фотографій, дослідницько-пошукова робота; праця на природі, ігри, подорожі, бесіди, словесно-логічні завдання, проблемні ситуації. Цікавими для учнів формами роботи можуть бути ігрові заняття, вистави, прогулянки, екскурсії на природу, перегляд кінофільмів на природничу тематику, збирання лікарських рослин, приготування квіткових чаїв, створення екологічних стежин, які можуть розпочинатися у груповій кімнаті і закінчуватися в дендропарку школи, лісі, полі; ознайомлення з казками, легендами, загадками, народними прикметами, обрядами та святами, ознайомлення з творами художньої літератури на відповідну тематику.

Звичайно, екологічну роботу слід здійснювати повсякденно та постійно, й зовсім не обов'язково вона має «заангажовуватися» в якусь застиглу форму, окреме заняття. Але, звичайно, найбільші можливості для реалізації поставленої мети дають саме заняття, такі наприклад, як милування природою, мандрівки, екскурсії.

Заорганізовані інформативні заняття, подаючи дитині великий обсяг словесної інформації, змушували її лише пасивно слухати чи спостерігати, а не емоційно переживати. Тому завдання екологічного виховання на таких заняттях практично не вирішувались. Учні не розуміли взаємозв'язків у природі, не усвідомлювали впливу діяльності людини на неї і необхідності дбайливого ставлення до довкілля, їм пояснювали, що треба любити природу, оберігати її. Зрозуміло, що потрібно організувати так виховну роботу, щоб кожна дитина оволоділа способами пізнання природи, допомогти їй усвідомити, що людина і природа не можуть існувати відокремлено, викликати бажання не лише милуватися красою, а й робити посильний внесок у збереження природного середовища.

Організовуючи роботу з екологічного виховання, вихователь має враховувати залежність її від ряду чинників. Зокрема, на результати цілеспрямованих педагогічних заходів впливають: рівень розвитку пізнавальних інтересів, співвідношення особистісних потреб кожної дитини у збагаченні знаннями, уміннями і навичками; можливість організувати спілкування дітей з об'єктами природи у натуральному середовищі, а не в штучно створеному; подання конкретних знань поряд з конкретними прикладами, їх використання, що дає змогу дітям глибше увійти в їхню сутність. Завдання з екологічного виховання планується в ранкові години, на традиційних заняттях природничого змісту, на прогулянках, в процесі гурткової роботи та індивідуальних заняттях. При плануванні слід дотримуватися принципу різноманітності форм роботи з дітьми.

На прогулянці слід проводити не тільки спостереження, але й хвилинки милування, мислення, доброти, стежинки знахідок, пошуково-дослідницьку діяльність, екологічні стежини, мандрівки, екскурсії. Зміст занять повинен носити різноманітний характер. Перевагу в роботі слід надавати безпосередньому спілкуванню з природою і тим формам роботи, які залишають у дітей емоційно-позитивне враження і сприяють переходу почуттів на якісний рівень становлення екологічної свідомості. Тож у роботі вихователя з екологічного виховання дітей необхідно враховувати роль естетичних переживань. Вихователь має навчити дітей бачити красу природи, уміти оцінити її і намагатися захистити її. А тому кожне спостереження в природі необхідно починати з естетичної оцінки об'єкта.

Дієвим засобом, який забезпечує успіх екологічного виховання, є спільна робота дітей і вихователя у навчальному закладі, батьків і дітей у сім'ї. Пропонуючи батькам певні завдання для виконання їх разом з дітьми, необхідно враховувати те, що ця діяльність має бути цікавою, практичною,

значимою не лише для дітей, але й для батьків. У цьому плані дуже цікаві спостереження, нескладні досліди, вирощування розсади.

Важливе значення у роботі з батьками з екологічного виховання дітей може мати добре підібраний і гарно оформлений у батьківському куточку інформаційний ілюстрований матеріал, який наближає батьків і дітей до природи. Якщо деяких батьків не вдається переконати прийти на збори і консультації, то, приймаючи завдання, як обов'язкове для дитини, вони поступово самі залучаються до спільної справи, починають проявляти до неї інтерес. Важливе значення в роботі з батьками мають консультації. Це одна із форм, яка дозволяє успішно здійснювати диференційований підхід до кожної родини. Системна робота з батьками охоплює й такі форми педагогічної освіти, які не носять навчального характеру, але мають свій вплив, збагачуючи сім'ю якимись новими враженнями і знаннями, змінюючи ставлення до дитини і до виховання взагалі. Ці форми перспективні, вони зможуть робити вагомий внесок у зміцнення зв'язків школи з родиною. До них належать різні доручення, прохання до сім'ї, домашні завдання, підготовка і проведення вихователем разом із батьками і дітьми екскурсії на природу, спільних трудових доручень, свят на природі, які мають екологічну спрямованість.

На мою думку, вихователю разом із батьками необхідно використовувати різні методи і прийоми, враховуючи рівень знань дітей, їхні індивідуальні нахили, реальні можливості навколишнього середовища. Це сприяє накопиченню досвіду моральної поведінки дітей у природі, самостійності, осмисленню своєї поведінки як у школі, так і дома.

Позитивно закладені основи екологічної свідомості стають своєрідним мотивом, стимулом та умовою формування стійкого інтересу до природи, допомагають побачити результати внеску у її збереження завдяки оволодінню правилами і нормами взаємин з нею.

К.Д.Ушинський, видатний педагог, писав, що нема благодатнішого матеріалу для розвитку дитячого мислення і мови, ніж природа. Головне завдання вихователів і батьків – збагачувати дітей реалістичним уявленням про живу природу, рослинний і тваринний світ, формувати елементи матеріалістичного світогляду, розуміння природних явищ, розкрити найпростіші взаємозв'язки між природними явищами і пристосуванням рослин до умов їх життя.

Класні керівники, вихователі та бібліотекар школи проводять виховні години, години спілкування, бесіди, диспути, вікторини, естафети, турніри на екологічну тематику. Так у 6 класі була проведена виховна година «Ми мешканці однієї планети, пасажири одного корабля», у 9 класі бесіда «Людина і довкілля» та година спілкування «Світ у твоїх руках».

Десятикласники обговорювали тему «Червона книга та її таємниці», змагання - квест організували класні керівники 8 класів «Поле чудес», екологічне свято відбулося у 4 класах «Квіткове поле», літературно-музичний вечір «Земля - наш дім, і нам у ньому жити» організували учні 7-11 класів. Педагог-організатор школи провела «Хвилинки доброти», «Екологічні казки»

та «Турнір доброти» для учнів 1-3 класів. У школі проходять екологічні акції «Я-господар», «Затишок». Психолог школи підготувала рекомендації батькам «Як проводити вихідний день з дітьми на природі», «Екологічне просвітництво батьків».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сухомлинський В. О. Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в п'яти томах / В. О. Сухомлинський. – Київ : Радянська школа, 1977. – Т. 5. – С. 122-139.
2. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. – Київ : Радянська школа, 1984. – 280 с.
3. Концепція екологічної освіти України. Затверджено Рішенням Колегії МОН України № 13/6-19 від 20.12.01. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-148B3B2021C2C/list-B407A47B26>
4. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1 - 9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія. / Г. П. Пустовіт. - К. - Луганськ : Альма-матер, 2004. - 540 с. 5.
5. Ємельянова В. Сучасне звучання педагогіки К.Д.Ушинського у вихованні дитини // Психолог дошкілля. – 2013. – Січ (№3). –С.15-16.

*Оксана Олексіївна Загубинога,
учитель біології з основами екології
комунального закладу Скородистицької
гімназії «Школа життєтворчості»
Іркліївської сільської ради Черкаської області,
методист відділу освіти Іркліївської сільської
ради*

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ В ШКОЛАХ З МАЛОЮ НАПОВНЮВАНІСТЮ УЧНІВ

В даній статті розглядається питання виховання екологічної свідомості та громадянської відповідальності учнів через виконання дослідницько-експериментальних робіт в неформальному об'єднанні «Природолюби» з урахуванням особливостей позакласної дослідницької роботи з біології в малокомплектних школах, а також участь учнівських проектів у різних конкурсах та акціях різних рівнів, оголошених НЕНЦ.

Друга половина ХХ та початок ХХІ століття є початком ери усвідомлення людством важливості охорони навколишнього середовища, збереження життєво важливих природних ресурсів з метою попередження екологічної кризи. Розуміння складності даних проблем змушує наукову думку, політичні та громадські організації різних країн розгорнути природоохоронну роботу, яка неможлива без відповідно налагодженого екологічного виховання.

Формування екологічної свідомості підрастаючого покоління є надзвичайно важливим для сталого розвитку країни. Екологічна освіта повинна здійснюватись на всіх рівнях – дошкільному, шкільному, студентському і дорослому.

Екологічна освіта є одним із пріоритетних напрямків освіти країни, що здійснюється не лише в урочний час в межах школи, а й позаурочний час за межами навчальних закладів. Така освіта класифікується як неформальна екологічна освіта, що являє собою організовані освітні заходи за межами формальної шкільної системи та включає різні види діяльності з екології. Вона здійснюється суспільними організаціями, молодіжними об'єднаннями, музеями, зоопарками, ботанічними садами та природними охоронними центрами.

Г.І.Щукіна звертала увагу на те, що учіння завжди є індивідуалізованим. Проте учні мислять і діють не в одиночку, а колективно, разом з учителем і під його керівництвом. У цьому процесі індивідуально-колективної навчальної діяльності величезну роль відіграє атмосфера співробітництва і взаємодопомоги, співучасть у вирішенні навчальних проблем, співпереживання учасників пізнання (учителя і учнів) в його успіхах, взаємообмін інформацією, почуття радості від спілкування з учителем.[4 с. 167]. А тому перш ніж говорити про залучення учнів до науково – дослідної роботи, слід починати говорити про «залучення» вчителя до цієї роботи. Він повинен бути залюбленим у свою педагогічну діяльність та природу, мати навички дослідника.

Навчання, як говорив К.Д.Ущинський, повинно здійснюватися так, щоб діти по можливості працювали самостійно, а вчитель керував їх працею і давав для неї матеріал.[3 с. 406].

Основними формами залучення учнів до науково-дослідної позакласної роботи з біології є індивідуальні заняття, гурткова робота в шкільних гуртках, гурткова робота в гуртках Центрів дитячої та юнацької творчості, заняття в факультативах, предметні олімпіади, робота в клубах за інтересами, участь в роботі Малої академії наук, в секціях при вищих навчальних закладах, а також заняття в неформальних об'єднаннях однодумців.

Найпоширенішими в школах I – II ступенів (гімназії), де я працюю, є індивідуальні заняття (індивідуальні виконання проектів) та гурткова робота.

В сучасних умовах освіта вимагає нових методів навчання і виховання молоді, суть яких - у пізнанні суспільних і природних явищ та становленні цілісної, свідомої особистості, що активно і творчо реалізує себе.

Виховати екологічно компетентного випускника школи - головне завдання педагога-біолога. І виконується воно найчастіше у процесі формальної та неформальної освіти. У процесі *формальної екологічної освіти* для цього використовуються такі форми роботи як: екологізація навчальних дисциплін відповідно до специфіки їх змісту, спецкурсів екологічного змісту.

Неформальна освіта – освіта, що необов'язково має організований та системний характер, може здійснюватися поза межами навчальних закладів. Документ про навчання не видається і немає вікових обмежень. Освіта добровільна, а не обов'язкова..

У Меморандумі неперервної освіти Європейського союзу (2000рік) зазначено: «Досі при формуванні політики в галузі освіти враховувалася лише формальна освіта, а іншим двом категоріям не надавалося практично жодної уваги. Континуум неперервної освіти робить неформальну та формальну освіту рівноправними учасниками процесу навчання».[5. с. 4]

В Україні неформальна освіта охоплює наступні галузі: позашкільна освіта, післядипломна освіта та освіта дорослих, громадянська освіта , шкільне та студентське самоврядування, освітні ініціативи, спрямовані на розвиток додаткових умінь та навичок.

При нашій школі працює неформальне дитяче об'єднання «Природолюби», де збираються діти різного віку закохані в природу та любителі дослідницько – експериментального виду робіт. Особовий склад кожного заняття може бути різним, залежно від обговорюваного питання чи походжу в природу. Тут кожен працює над вибраним ним самим питанням, яке більш глибоко знайомить його із місцевою природою.

В.О. Сухомлинський підкреслював: «...школі, педагогічному колективу, кожному вихователю необхідно в певному розумінні передбачати майбутнє, проектувати багатогранні риси особистості, в її найскладніших аспектах...». [2 с. 153]

Так, як наша школа є експериментальною, то з метою звернення уваги молоді до проблем екології та негативних явищ, що поширені в суспільстві, мною розроблено програму, та впроваджено в навчальний процес інтегрований курс «Біологія з основами екологічних знань», який втілюється в життя в рамках формальної освіти. На його основі розроблено і впроваджено позашкільний загальний екологічний проект «Довкілля наше чарівне», який втілюється в життя в рамках неформальної освіти. Головна увага звернена на вивчення та охорону довкілля своєї місцевості, вивчення різноманітності рослинного та тваринного світу довкілля, стану атмосфери та гідросфери. Виховання у молоді нового екологічного мислення, екологічної естетики і етики, розуміння того, що без природи не може бути людського щастя, добробуту, спокою, не може бути ні життя, ні здоров'я, – головне завдання нашого проекту.

В роботі використовую такі методи і прийоми екологічного виховання в рамках проекту «Довкілля наше чарівне» через дитяче об'єднання «Природолюби» як: 1)використання походів та екскурсій по рідному краю, 2)екскурсій в музеї, зоопарки та дендропарки,3) проектну та експериментально – дослідницьку роботу дітей, 4) їх участь у різних конкурсах та акціях. 5)використання матеріалів Інтернет - ресурсів

Охорона довкілля – це спільна справа всього суспільства, адже всі дихають одним і тим самим повітрям, п'ють ту ж саму воду, мають однакову потребу в безпечних продуктах харчування, житлових умовах, а тому екологічна криза торкається всіх і кожного. Мета діяльності вчителя біології донести цю думку до кожного учня, батька і односельчан.

Девізом нашої неформальної екологічної освіти є вислів: « Все велике – починається з малого». Вчимося захищати конкретну річку, конкретну травинку чи пташину, вивчати її життя, допомагати їй, а не якійсь абстрактній одиниці великої Природи. Любов до свого оточення перенесеться і на все живе, що оточуватиме людину в майбутньому, де б не жив мій випускник. Заняття в об'єднанні «Природолюби» проходять у різних формах, а тому не набридають учням. Тут вони подорожують по рідному краю під час екскурсій і походів у природу та під час віртуальних екскурсій у різні куточки району, області, України і світу. Допомагає в цьому нам електронні засоби масової інформації, а особливо Інтернет. Заняття частіше носять дослідницько-практичний характер або з його елементами.

Дитинство саме по собі – повноцінний період людського буття. А це значить, що освіта має давати не лише знання для майбутнього (готувати до життя), але й дати знання, навички, що дозволять дитині розв'язувати життєві проблеми сьогодні. А тому наставник і діти мають досліджувати навколишній світ разом, йти від проекту до проекту.

У дослідницькій роботі останнім часом довелось більше уваги приділяти індивідуальній роботі, так як учнів у школі в кожному із класів мало і працювати з ними краще за методом індивідуальних чи парних проектів.

Проектна і експериментально-дослідницька діяльність та участь в конкурсах НЕНЦу та Малої академії

Великий виховний потенціал мають завдання різних конкурсів, які оголошує Національний еколого-натуралістичний центр. Діти залюбки працюють над завданнями, що стають робочими проектами як груповими (роботи 2 – 3 осіб) так і індивідуальними. Всі ці роботи є виявленням інтересу дітей до явищ природи, до багатства та стану її рослинного та тваринного світу, до впливу діяльності людини на цей світ. І здійснити в повному обсязі роботу над різними проектами можливо лише в рамках неформальної освіти, маючи бажання працювати над даним питанням, вивчати і проводити спостереження та дослідження.

Отримуючи неформальну освіту з екології та біології, в дітей формуються життєві якості людини, як майбутнього громадянина, впевненого у своїх силах, здатного боротися з труднощами, вирішувати нетипові завдання та виходити з різних нестандартних ситуацій з якнайменшими втратами, планувати та обирати свій життєвий шлях. Вони одержують вміння не тільки оперувати здобутими знаннями, а й вчаться працювати колективно, виробляються громадянська, соціальна, комунікативна компетенції.

Пошук нових підходів іде. В неформальній освіті еколого-натуралістичного спрямування проектна форма навчання і виховання бачиться однією з найбільш перспективних.

Проектна діяльність учнів здійснюється вільно, не будується в руслі навчального предмета, опирається на захоплення дітей. Проектна ж методика базується на тому, що справжнє навчання не буває одностороннім, воно йде під

лозунгом "Все із життя, все для життя". Навколишнє життя стає тією лабораторією, де проходить процес пізнання.

Використання в педагогічній практиці методу проектів навчає дітей самостійно думати, знаходити і вирішувати проблеми, використовуючи для цього знання з різних областей. Діти набувають здатність прогнозувати результати, можливі наслідки різних варіантів рішення, уміння установлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Результатами проектної діяльності є оформлені у вигляді звітів, статей, фотомонтажів матеріали, які діти представляють на різних конкурсах Всеукраїнського, обласного та районного рівнів, та друкуються у засобах масової інформації, звучать зі сцени місцевого Будинку культури для жителів рідного села.

Проектна діяльність – це шлях пізнання, спосіб організації процесу пізнання.

Не якусь абстрактну річку, тварин чи рослин вчать охороняти наші школярі, а конкретну річку свого дитинства, ліс і байрак біля села, схили Дніпровських терас із невеличкими острівцями дикого степу, квіти біля школи.

Тому міні - проекти, які виконували діти, були довготривалими – однорічні, а кілька з них і багаторічні. Теми проектів були підібрані так, що матеріал про рослини вивчали переважно учні 6 – 7 класів, про тварин та річку і водно-болотні угіддя – учні 8 – 9 класів.

Однією із форм неформальної екологічної освіти є створення й організація дослідницької роботи дітей. Така робота розв'язує багато проблем. Загальним завданням дослідницької роботи є формування екологічної свідомості, тобто: адекватних екологічних уявлень, ставлення до природи, системи умінь і навичок взаємодії з природою, вміння вести самостійні дослідження.

Експериментально-дослідницька робота – це використання різних традиційних, експериментально-дослідницьких форм роботи з біології, як у сфері формальної так і неформальної освіти. Зокрема виконання завдань Всеукраїнських та обласних конкурсів і акцій, з метою активізації пізнавальної діяльності школярів та розвитку їх творчих здібностей, для формування екологічної свідомості випускника школи, виховання компетентнісної особистості.

Дослідницька робота учнів – це найтипівіша форма залучення учнів до вивчення оточуючого довкілля. Сільські малокомплектні школи мають невеликий учнівський контингент, тому їм, як і мені, краще підходить індивідуальна (чи парна) форма організації досліджень і спостережень. [1 с. 18]

Ці, використовувані мною форми роботи – проектні, дослідницько-експериментальні, походи та екскурсії по рідному краю - тісно переплітаються одна із одною, доповнюють одна одну і дають хороші наслідки:

• Неодноразово (протягом останніх 5 років) діти виборювали перемогу в очному захисті власних проектів у природничо-експериментальному конкурсі «Юний дослідник» у м. Києві.

•Кілька років підряд ми є переможцями Всеукраїнського конкурсу «МАН- Юніор - Дослідник».(2014 - 2019 рр.)

•Починаючи з 2000 року наші учні постійні переможці всеукраїнських і обласних етапів конкурсів еколого-натуралістичного спрямування оголошених НЕНЦ - «Зелена естафета(2018р)», «Вчимось за повідувати -2015-2019рр.)», Трудових акцій (роки 2015 – 2019) : «Плакаємо сад», «Збережемо первоцвіти», «Годівничка», «В об'єктиві натураліста», «Птах року», «День довкілля», «Парад квітів біля школи».

В своєму професійному житті я використовую нові підходи до екологічної освіти спрямовані не на здобуття готової інформації, а на активне її застосування в повсякденному житті, вироблення життєвої компетентності, активної життєвої позиції. Допомагають мені у цьому члени екологічної ради школи, члени об'єднання «Природолюби», колеги та батьки учнів, небайдужі односельчани, місцева влада, з якими я співпрацюю, і, разом з ними, ми отримуємо бажані результати.

На мою думку, добре поставлена позакласна робота має велике навчально-виховне значення. Це перш за все пов'язано з тим, що в процесі позакласної роботи, не обмеженої певними рамками часу, є великі можливості для використання спостережень і експерименту – основних методів біологічної науки. Проводячи експерименти, спостерігаючи за тими або іншими явищами природи, школярі здобувають на основі безпосередніх сприйнять конкретні уявлення про предмети і явища оточуючої їх дійсності, про її екологічний стан, про необхідність охорони і захисту.

За час роботи над проектом «Довкілля наше чарівне» діти стали більш самостійними і відповідальними, навчилися планувати роботу, працювати з науковою та популярною літературою, Інтернетом, аналізувати зібраний матеріал, узагальнювати результати у вигляді схем, таблиць, діаграм, створювати слайд – фільми та презентації, взаємодіяти в групах, відстоювати свою думку, набули навичок проведення дослідницької роботи.

Беручи участь у роботі неформального об'єднання «Природолюби», в дітей формуються життєві якості людини, як майбутнього громадянина, впевненого у своїх силах, здатного боротися з труднощами, вирішувати нетипові завдання та виходити з різних нестандартних ситуацій з якнайменшими втратами, планувати та обирати свій життєвий шлях. Вони одержують вміння не тільки оперувати здобутими знаннями, а й вчаться працювати колективно, вмінню розуміти один одного, у них виробляється здатність бути організованими, відповідальними, підкорятися колективу, вмінню організовувати роботу інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загубинога Оксана Олексіївна. «Проектна технологія навчання на уроках та позакласній роботі з біології і екології». – Біологія. – *Шкільний світ*. – 2011с.

2. В.О.Сухомлинський. Сто порад учителю. Вибр. твори: У 5-ти т. – Т.2 – 276с.

3. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике – Москва: Просвещение. – 176

4. Меморандум неперервної освіти URL: www.eaea.org.

*Лариса Іванівна Косаренко,
педагог-організатор Черкаської
спеціалізованої школи I-III ступенів №18 імені
В'ячеслава Чорновола Черкаської міської ради*

ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ

В статті розглядається сучасний підхід до методики формування соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості учнів засобами виховної діяльності в загальноосвітній школі, шляхом створення різноманітних проектів.

У сучасних соціокультурних умовах, коли життя вимагає від людини громадської та екологічної свідомості та відповідальної дії у різних практичних ситуаціях, проблема формування соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості школярів є однією з пріоритетних. Трансформація тоталітарного суспільства в Україні в громадське з відповідним переосмисленням моральних цінностей стимулює посилення уваги до проблеми громадянського виховання підростаючого покоління. Свідома громадянськість повинна протистояти стереотипам мислення і поведінки, що склалися раніше – про це все частіше нагадують чисельні джерела, це починають розуміти і різні прошарки суспільства. Громадянське суспільство і діюча демократія потребують активних і залучених громадян, яким притаманна громадянська культура, громадянська свідомість, потреба в суспільній діяльності, почуття обов'язку, патріотизм, справедливість, вміння робити свідомий моральний вибір. Виховання громадської відповідальності та соціально активної особистості є однією з умов становлення людей, що спроможні відновити суспільство і дух нації та розвинути ідею державності, спрямовану на людину [1, с. 386].

Значущість цього питання визначена в Концепції «Нова українська школа», Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Державному стандарті загальної освіти, в якому також вказується на важливість «засвоєння учнями відповідно до вікових особливостей різних видів соціального досвіду, системи цінностей суспільства, морально-правових норм, традицій».

Теоретичні засади формування соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості особистості визначені в роботах Р.Бадера, І.Беха, Н.Бібік, Н.Гавриш, С.Данилейко, М.Докторович, ІЄрмакова, А.Зольні, Л.Лепіхової, А.Мудрика, О.Пометун, А.Флієра, В.Шахрай,

А.Хуторського та ін. Вікові особливості формування цих компетентностей досліджували Н.Беккер, І.Зимня, Н.Калініна, О.Крузе-Брукс, І.Ніколаеску, О.Онопрієнко, О.Проценко, О.Савченко, В.Цветков та ін. Різні методики формування соціальної активності, громадської відповідальності й екологічної свідомості учнів засобами виховної діяльності стали предметом досліджень К.Баханова, В.Гузеева, Дж.Дьюї, І.Іванова, Д.Каттерік, В.Кілпатрика, А.Макаренка, В.Сухомлинського [2, с. 23].

Останнім часом великого значення в суспільстві набуває здатність дитини взаємодіяти з членами даного суспільства. Українське законодавство в освіті не має єдиної стратегії формування соціальної активності в підлітків. За радянських часів соціальна активність в школах виконувала функції політичної соціалізації та була ідеологізована, що дозволяло організовувати та впорядковувати соціальну активність школяра в рамках комплексу суспільних заходів (заняття суспільно корисною справою). Таким чином виховувалась громадянська відповідальність школярів, організовувався процес набуття досвіду самоорганізації та можливості участі в громадській діяльності. На сьогоднішній день успішність школи в реалізації цієї функції залежить від рівня участі підлітків в процесі самоуправління школою та організації виховного процесу в загальному плані роботи школи.

Соціальна активність, громадська відповідальність та екологічна свідомість особистості школяра розглядається «як рівень прояву сил, можливостей і здібностей учня як члена колективу, члена суспільства». Соціальну активність, громадську відповідальність та екологічну свідомість треба розуміти як готовність до діяльності, яка спрямована на творчу соціальну діяльність. Разом з тим наявність готовності та ставлення особистості до виконання соціально значимої діяльності, безумовно, є важливим для характеристики соціальної активності [5, с.178].

В наш час **найбільш сучасними формами** соціальної активності та громадської відповідальності підлітків в школі є: *секції по соціальному самовизначенню молоді, позакласна робота, групові форми роботи з дітьми (дитячі громадські організації), підліткові клуби, театральні студії, спортивні секції, окремий досвід волонтерського руху, організація культурно дозорової діяльності, Інтернет ресурси для дитячих громадських організацій (сайти і портали, сервіси швидких повідомлень, соціальні мережі, електронна пошта та списки розсилки, пошукові системи, веб - форуми, блоги тощо).*

Одним з основним напрямків соціальної активності та громадської відповідальності школяра стає **волонтерський рух** – ефективна форма набуття трудового досвіду молодими людьми (*допомога бійцям, ветеранам та сім'ям бійців, що загинули в зоні ООС; допомога хворим людям, що потребують моральної, фізичної та матеріальної підтримки; допомога центру по догляду за безпритульними тваринами тощо*). Волонтерська діяльність дозволяє учасникам побачити, що їх праця приносить реальну користь людям. Це веде до виховання потреби в громадській діяльності, свідомій дисципліні праці, формуванню вміння планувати власний час, бути соціально активним, володіти

підходом до рішення життєвих ситуацій. Одне з головних завдань педагогів сьогодні – залучити дітей та підлітків до соціально значимої діяльності. Що дозволяє розвинути у підлітка соціальну ініціативу, а також створити умови для самостійного включення в життя суспільства, діяти на підставі постійного творчого пошуку.

Досвід педагогічної практики свідчить, що однією з найбільш ефективних методик формування соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості учнів є **проектна діяльність**.

Засновником методу проектів вважають Дж. Дьюї, а його послідовниками – У. Кілпатрика, Е. Колінгза. У наш час проектний підхід став універсальним методом інноваційного розвитку суспільства, який ще з дитячих років формує стиль життя і проектну культуру людей у багатьох розвинутих країнах та сприяє формуванню соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості дітей [3, с.23].

Участь учнів у підготовці та реалізації проектів створює оптимальні умови для набуття ними досвіду працювати в команді, виконувати різні соціальні ролі та функції, взаємодіяти з іншими в спільному вирішенні завдань й узгоджувати різні позиції. У роботі над проектом відбувається інтеграція різних видів діяльності та ключових компетентностей учнів.

Так під час створення **«Суспільно – громадянських проектів»** в учнів формується соціальна активність, патріотизм, освоєння різних соціальних ролей, нормативно-правової поведінки, досвіду громадянського життя, суспільно корисної діяльності (*організація та участь в учнівському самоврядуванні; створення та робота «Шкільного парламенту»; участь в «Міжшкільній асамблеї»; організація та проведення різноманітних благодійних акцій, соціальних проектів, систематизована допомога нужденним; флешмоби, тематичні зустрічі з видатними особистостями та професіоналами з тих чи інших питань; участь у Всеукраїнській патріотичній грі «Джюра»; створення «Соціального театру», Музею школи, шкільного «Музею українського рушника», шкільного музею «Українська світлиця», шкільного музею Т. Г. Шевченка, музею військової слави «Герої України» – екскурсів в музеях самі школярі (взагалі, проекти по створенню шкільних кімнат - музеїв мають суспільно значиму мету для усіх, хто брав в цьому участь, і мав значний вплив на формування соціальної та громадянської зрілості учнів); випуск шкільної газети «18 паралель»; участь у міських заходах «Різдвяна зірка», забіг до «Дня здоров'я» тощо).*

Невід'ємною частиною громадянської відповідальності є й екологічна культура. Берегти природу, оточуюче середовище – це громадянський обов'язок кожної людини. На початку ХХІ століття гостро постала перед людством, і особливо перед Україною, проблема екології природи і екології людини. Природна і соціальна екологія поєднують свої предмети і зусилля в сфері діяльності людського розуму на самій планеті і навколо неї, де може і повинна бути досягнута рівновага, сутність якої в збалансованості всередині соціальних і природних об'єктів.

І тому за участі в **«Екологічних проектах»** учні набувають досвід екологічно доцільної поведінки, природоохоронної діяльності, усвідомлення впливу своїх дій на довкілля (*різноманітні акції по озелененню й благоустрою шкільних приміщень та територій школи, мікрорайону; організація та робота «Зеленого патруля» - акції «Обережно! Первоцвіт!»*, *«Новорічна ялинка – власними руками»*; конкурс годівничок для пташок; збір макулатури та використаних батарейок; виставки виробів з покидькового матеріалу; конкурси малюнків *«Бережи природу»*, *«Вода – наш скарб»*, *«Зелена планета»* тощо).

Завдяки **«Інтелектуальним проектам»** в учнів формуються: мотивація до самостійної пізнавальної діяльності, самонавчання, розвиток пізнавальних інтересів, творчих здібностей, освоєння нових способів отримання знань (*організація та робота клубів на кшталт «Що? Де? Коли?»*, тематичні *«Брейн - ринги»*, *«КВК»* тощо).

«Спортивні проекти» виховують цінності здоров'я, ведення здорового способу життя, організації активного відпочинку, спортивних свят (*Міська міжшкільна спартакіада пам'яті Богдана Каравайського (випускника СШ №18, що загинув в АТО); змагання «Козак - богатир»; родинні свята «Мама, тато й я – спортивна сім'я»* тощо).

Проекти можуть бути різноманітними за напрямками та змістом (*пізнавальні, художньо-творчі, суспільно-корисні, екологічні, економічні, бізнес-проекти, соціальні, здоров'я зберігаючи та ін.*), що дає можливість в процесі роботи над ними поповнювати дітям власний суб'єктивний досвід вирішення різних життєвих та соціальних проблем [6, с.27]. Загалом, активній діяльності дитини мають сприяти всі умови шкільного життя, а колективні ідеї повинні оволодівати думками кожної дитини та стати для них особистісно значимими. Суспільна та громадська спрямованість має характеризувати працю, яку виконує колектив дітей. При цьому кожен повинен відчувати радість досягнення мети, успіху [5, с.640].

Навчально-виховний процес має бути пов'язаний з практикою та з суспільним життям. Ефективність реалізації проектів визначається здатністю учнів організувати реальну справу чи представити конкретний продукт: свято, конкурс, виставку, ігрову програму, подарунок для друзів, батьків тощо. Результати і досвід, отримані в процесі роботи над проектом, повинні мати особистісне значення для кожного з його учасників. При презентації проекту розвиваються уміння соціальної комунікації. При підведенні підсумків проекту діти вчаться оцінювати свою роботу, її соціальну значимість, усвідомлювати свої успіхи та невдачі.

Також, проаналізувавши і педагогічний досвід О.Захаренка й В.Сухомлинського можна зробити **висновок**, що практика впровадження проектної діяльності у виховну роботу із школярами є досить актуальною у формуванні соціальної активності, громадської відповідальності та екологічної свідомості учнів сучасного загальноосвітнього закладу [4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Підручник/ І.Д. Бех. – Київ: Либідь, 2008. – 848с.
2. Бушуєв С.Д., Бушуєва Н.С., Бабаєв І.А. Креативні технології управління проектами та програмами: Монографія/ С.Д. Бушуєв, Н.С. Бушуєва, І.А. Бабаєв. – Київ: Самміт - Книга», 2010. – 768с.
3. Онопрієнко О. Проектна діяльність в освіті/ О. Онопрієнко// Директор школи. – 2010. – №47.– С.20-28.
4. Перфільєва М.В. Авторська школа О.А. Захаренка як соціально-педагогічний проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.udpu.org.ua:8080/bitstream/6789/2183/1/Avtors%60ka_shkola_O._A._Zaharenka_yak_social%60no-pedagogichny%60j_proekt.pdf
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5т./ В.О. Сухомлинський. – Київ: Рад.школа, 1977. – Т.4: Палиська середня школа. Розмова з молодим директором.-640с.
6. Уйсімбаєва М. Проектна діяльність: теоретичні аспекти/ М. Уйсімбаєва//Витоки педагогічної майстерності. Сер.:Педагогічні науки. – 2014. – Вип 13. – С.25-28.

*Оксана Євгенівна Марченко,
учитель біології та хімії Городищенського
економічного ліцею Городищенської районної ради*

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОЄКТИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК XXI СТОЛІТТЯ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРОГРАМИ ETWINNING

В даній статті автор висвітлює важливість формування в учнів навичок, які ставить перед людиною сьогодення. Ділиться досвідом екологічного виховання у міжнародній співпраці з використанням сучасних освітніх інструментів.

Світ різко змінився за останні роки, і система освіти теж зазнає значних змін. Сьогодні особливої актуальності набуває проблема виховання соціально активної, творчої, компетентної, екологічно свідомої особистості, яка самостійно генерує нові ідеї та приймає нестандартні рішення. Важливою умовою для розвитку сучасного підлітка є можливість самовираження та самопізнання. Чим більше таких людей у суспільстві, тим життєздатнішою є держава. На початку XXI сторіччя понад 200 організацій та провідних компаній світу запропонували перелік навичок, які знадобляться молодим людям, щоб бути успішними в житті в XXI сторіччі. Цей перелік отримав назву «Навички 21 сторіччя».

Розвиток навичок XXI століття у молодих людей надасть їм більше шансів досягти успіху в житті та у професійній діяльності [1]. А можливість

міжнародного спілкування та співпраці сприятиме формуванню екологічної свідомості учасників.

Сьогодні важливо для оволодіння навичками XXI століття, використовуючи європейську та світову практику освітніх мережевих програм, які запроваджують потужний освітній напрямок – навчальні телекомунікаційні проекти. Але найбільш передовою та досконалою моделлю міжкультурного співробітництва з досвіду нашого навчального закладу є навчальна інтернет-платформа Європейської Комісії eTwinning, яка була започаткована з метою розвитку співпраці європейських шкіл. [2].

Городищенський економічний ліцей є активним учасником різноманітних національних та міжнародних програм: проєкт «Інноваційні школи Черкащини», eTwinning, Generation Global, GoCamp. Ці програми допомагають учням ефективно розвивати навички спілкування, взаємодії, лідерства, креативності та ін. Окремо слід виділити європейську програму eTwinning, яка найбільше охоплює різні навчальні предмети та спрямована на ціннісні орієнтири, формування сучасних навичок, виробленню екологічного світогляду. [3].

З появою програми eTwinning в учнів та вчителів з'явилися сучасні можливості застосування методу проєктів, комп'ютерних технологій у формуванні навичок XXI століття. Для вчителів та учнів організуються сучасні тренінги, воркшопи, вебінари, конференції. Основну частину роботи над проєктом учні виконують у шкільній та позаурочний час. Для полегшення роботи у програмі створено мобільний додаток «eTwinning».

Активна, трьохрічна проєктна діяльність учнів Городищенського економічного ліцею в програмі eTwinning показала, що учні ефективніше та швидше знайомляться, практикують та застосовують сучасні освітні інструменти на онлайн платформі TwinSpace. Адже кожен проєкт передбачає освітні інструменти, наприклад, Padlet чи Flipgrid, для міжнародного знайомства усіх учасників проєкту. Учні краще усвідомлюють необхідність спілкування іноземною мовою, яка передбачає не тільки обмін інформацією, а й вираження автентичності й розвитку відносин в ситуаціях міжкультурного контакту.

Екологічні, природоохоронні, здоров'язберігаючі проєкти займають чільне місце в програмі eTwinning та діяльності нашого навчального закладу. Адже гармонізація міжнародних екологічних відносин - один з основних шляхів виходу світової спільноти з екологічної кризи. Загальновизнаним є той факт, що реалізувати стратегію виходу з неї можна лише на основі спільних зусиль природоохоронних дій всіх країн. На теперішній час жодна з країн не спроможна вирішити свої екологічні проблеми самостійно або співпрацюючи з декількома країнами. Потрібні чіткі узгоджені дії всіх країн на базі міжнародного співробітництва, що здійснюється на багатосторонній основі в тому числі в спільних проєктах. [4].

Ми дослідили, що активна участь учнів ліцею у проєктах сприяла формуванню навичок XXI століття. Результати проєктної діяльності та їх

значення для підлітків у формуванні навичок висвітлено на прикладі наступних екологічних проєктів програми eTwinning:

Keep calm and recycle!

Мета: проєкт спрямований на переробку пластикових пляшок та ефективного вивчення англійської мови.

Кількість шкіл-учасників: 7 (країни: Туреччина, Україна, Латвія, Польща, Іспанія, Румунія, Австрія).

Ресурси: TwinSpace, Postermyswall, Liveworksheet, Web 2.0, Genial, Canva, YouTube, Skype, фото, Padlet (логотипи, плакати), Word, Tricider.

Зміст проєкту: діти в ігровій формі збирають пластикові пляшки у виготовлені власноруч контейнери або вже готові. Біля кожного окремого контейнера є певне запитання, на яке потрібно дати відповідь. Вибираючи запитання, яке щотижня пропонує певна країна, діти збирають пляшки. Наприклад: «Що ви більше любите: «чай» чи «каву»?». У кінці проєкту із зібраних пляшок виготовляється виріб. Виріб виставили на голосування, на онлайн платформі було визначено переможця. В кінці проєкту зібрані пляшки було здано на пункт прийому в кількості 15 кг. Вилучені кошти було вкладено у покупку кулера з чистою питною водою.

Навички XXI століття: комунікативні навички та навички співробітництва, інформаційна грамотність, ініціатива, творчість, ІКТ-грамотність, екологічна свідомість.

The most valuable heritage is nature!

Мета: покращити екологічну обізнаність наших учнів.

Кількість шкіл-учасників: 19 (країни: Туреччина, Україна, Польща, Франція, Португалія та ін.).

Ресурси: TwinSpace, Postermyswall, Web 2.0, Genial, Canva, YouTube, Skype, фото, Padlet (логотипи, плакати), Word, Tricider

Зміст проєкту: учні діляться фотографіями природи своєї країни, які вони робили під час походів; проводять в своїх школах семінари по питаннях запобігання та відновлення забрудненого навколишнього середовища; діляться досвідом компостування та вирощують на ньому розсаду овочів та квітів, які реалізують серед населення; ознайомлюються з пунктами прийому вторинної сировини в населеному пункті; організують виставку «Друге життя», на якій представлені вироби з відходів. Проєкт триває цілий рік, наприкінці між учасниками проводиться відеоконференція, де учні різних країн обговорюють проблеми забруднення навколишнього середовища та утилізації відходів та діляться ідеями у вирішенні даних проблем. У ході проведення проєкту зібрані кошти (76 грн.) витрачені на озеленення приміщення навчального закладу.

Навички XXI століття: інформаційна, екологічна грамотність, творчість, критичне мислення, лідерство та відповідальність, фінансова грамотність.

Let your students save the world

Мета: вироблення навичок XXI століття, навчити учнів критично і більш творчо обмірковувати екологічні проблеми, бути більш ініціативними для спільного вживання заходів проти глобальних екологічних проблем, бути

кращими громадянами для своїх країн та всього світу. Та, що дуже важливо, діти повинні досягти загальної думки, що переробка є обов'язковою для всіх нас, вона допомагає світу.

Кількість шкіл-учасників: 7 (країни: Туреччина, Україна, Іспанія, Італія, Франція, Португалія, Бельгія).

Ресурси: TwinSpace, Web 2.0, YouTube, Skype, фото, Padlet (логотипи, плакати), Word, piktochart, Storybird.

Зміст проєкту: діти в групах вивчають проблеми забруднення навколишнього середовища та утилізації відходів, готують виступи-презентації, відео. У рамках проєкту відбуваються зустрічі з екоактивістами. Учні збирають та утилізують макулатуру, пластик, пластикові кришки та батарейки. У ході роботи відбувається он-лайн зустріч на тему: «Як зменшити ваш вуглецевий слід на планеті». Створили спільну, електронну книгу між учнями країн-учасниць з проблем навколишнього середовища та переробки. Ліцеїсти висадили 77 дерев та посадили долину нарцисів біля місцевого кар'єру – місця активного відпочинку жителів міста.

Навички XXI століття: робота в команді, управління часом, навички презентації, управління інформацією, прийняття рішень, лідерство та комунікативні навички, ІКТ-грамотність, екологічна свідомість.

Healthy snacks VS Candies

Мета: забезпечити поінформованість та приготування різноманітних здорових перекусів, виготовлених з екологічно чистих продуктів.

Кількість шкіл-учасників: 5 (країни: Йорданія, Туреччина, Туніс, Україна, Румунія).

Ресурси: TwinSpace, Animoto, PowerPoint, YouTube, фото, електронна пошта.

Суть проєкту: учні ознайомились із здоровою їжею, тобто їжею органічно сумісною з організмом людини, виготовленою з екологічно чистих продуктів. Учні дискутували, виготовляли інформаційні плакати. Кожен клас організував виставку органічної їжі. У процесі роботи над проєктом учні ознайомлювалися з національною їжею країн-партнерів.

Навички XXI століття: критичне мислення, лідерство та відповідальність, ІКТ-грамотність, керування потоком інформації, що була здобута з багатьох джерел, здатність протистояти інформаційному тиску, бережливе ставлення до свого організму, екологічна свідомість.

Протягом одного навчального року учні нашого навчального закладу стали учасниками міжнародних проєктів Twinning, з них 5 екологічного спрямування.

Як результат спільної роботи опрацьовано багато інформаційних матеріалів, виготовлення плакатів, постерів, відеороликів, фотографій на екологічну, природоохоронну та здоров'язберігаючу тематику та обмін ними з учнями з країн-партнерів по проєктах. Ліцеїсти, виконуючи проєкти вдосконалюють вміння користуватися ІКТ інструментами для виготовлення он-

лайн продукту: Twin Space, Postermyswall, Web 2.0, Genial, Canva, YouTube, Skype, фото, Padlet (логотипи, плакати), Tricider.

А також:

- зібрали та здали на пункт переробки 15 кг пластикових пляшок, 28 кг макулатури, 3 кг пластикових кришок, 5 кг відпрацьованих батарейок;

- в приватних господарствах закомпостовано біля 100 кг харчових відходів;

- замінено десятки електричних лампочок на енергозберігаючі;

- здійснено екологічні акції (навесні та восени) по прибиранню прилеглої території площею 5 соток території Піщаного кар'єру;

- висаджено 77 дерев;

- закладена «Долина нарцисів» на території Піщаного кар'єру, де висаджено 150 цибулинок нарцисів;

- відбулися зустрічі з еко-волонтером Олегом Білоусом з проведенням майстер-класу по сортуванню сміття;

- організовано виставки «Здорове харчування» та «Друге життя речей».

Освітня платформа європейської програми — новий цікавий приклад того, як сучасні технології можуть створювати ефективні умови для навчання.

Отже, участь у міжнародних eTwinning проектах покращує навички ХХІ століття та сприяє їх ефективному формуванню. Психолого-педагогічні спостереження дають можливість стверджувати, що учні учасники екологічних проектів змінюють свій стиль життя в напрямі еко-дружніх учинків, популяризують екологічний погляд на світ у своїх родинях та серед друзів і знайомих. Відповідально ставляться до проблем сортування та утилізації побутових відходів, збереження довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ХХІ століття потребує від навчання розвитку нових навичок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://microsoftblogua.azurewebsites.net/2013/07/08/21-century-skills/> (дата звернення: 14.03.2020)

2. Формування в учнів навичок ХХІ століття засобами інформаційно-комунікаційних технологій / Г. В. Скрипка // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2016. – Т. 54, англ. 4. – С. 99-107. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2016_54_4_10 (дата звернення: 14.03.2020).

3. Історія eTwinning та eTwinning Plus: веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etwinning.com.ua/pro-etwinning-plus/istorija-etwinningplus/> (дата звернення: 14.03. 2020).

4. Що таке eTwinning та eTwinning Plus?: ?» Сайт програми eTwinning. веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etwinning.com.ua/pro-etwinning-plus/faq/#57> (дата звернення: 14.03.2020).

5. «Відзнака “eTwinning School”». Сайт Городищенського економічного ліцею веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gorliceum.ck.ua/index.php/proekty/etwinning/424-vidznaka-etwinning-school> (дата звернення: 14.03.2020).

*Вікторія Іванівна Мозгова,
практичний психолог Золотоніської
спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату
Черкаської обласної ради*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ. РІВНІ РОЗВИТКУ ТА УМОВИ ФОРМУВАННЯ

Проблема формування соціальної активності особистості набуває в наш час все більшої актуальності. Засвоєння позитивного соціального досвіду та формування достатнього рівня соціальної активності є надзвичайно важливими чинниками успішної соціалізації учнів з порушеннями інтелекту.

У Педагогічному словнику соціальна активність визначається, як діяльнісне ставлення людини, що реалізовується у вигляді соціально корисних дій, під впливом мотивів і стимулів, в основі яких лежать суспільно значущі потреби. Як суспільна властивість особистості соціальна активність розвивається через систему зв'язків людини з навколишнім соціальним середовищем в процесі пізнання, діяльності і спілкування та може мати різний ступінь прояву.

Потреба підростаючого покоління, в тому числі і осіб з інтелектуальними порушеннями, в засвоєнні і використанні соціального досвіду в мінливих, актуальних умовах є ключовою підставою для соціальної активності. Але якщо у підлітків в нормі це засвоєння досвіду відбувається спонтанно, стихійно, то у осіб з інтелектуальними порушеннями процес освоєння соціальною активністю сильно ускладнений через органічні ураження ділянок кори головного мозку. Тому для найбільш успішного засвоєння знань, умінь і навичок соціальної активності дітей з порушенням інтелекту необхідна більша кількість часу, повторів, позитивно підкріпленого практичного досвіду з опорою на механічну пам'ять, яка у даної групи дітей розвинена краще, ніж будь-який інший вид пам'яті.

Розглядаючи соціальну активність як діяльність, необхідно вказати, що вона є завжди усвідомленою, спрямованою, тобто має свої мотиви, цілі і завдання. Однак вся діяльність дитини з порушеннями інтелекту істотно відрізняється від діяльності дітей без порушень розвитку. Це виявляється в наступних особливостях соціальної активності як діяльності:

- У процесі спроб до соціальної активності діти і підлітки з інтелектуальними порушеннями не тільки своєрідно сприймають навколишню дійсність, мислять і запам'ятовують, а й керуються іншими мотивами і цілями, ніж їх однолітки. Порушення цілеспрямованості

діяльності у таких дітей спостерігається в недорозвиненні цілеспрямованої діяльності.

- Порушення орієнтування в завданні позначається на характері виконуваних ними дій і призводить до неправильних результатів при вирішенні поставленого завдання.
- Некритичне ставлення до отриманих результатів своєї діяльності виражається не тільки в тому, що отримані результати діти не співвідносять з вимогами завдання для перевірки їх правильності, а й в тому, що вони не звертають уваги на предметний зміст і реальну значимість результатів.
- При зіткненні з труднощами і певними перешкодами в процесі діяльності вони найчастіше можуть "зісковзувати" зі шляху виконуваного завдання і виконувати такі дії і операції, які відводять їх у бік від першопоставленої цілі.
- Збудниками до діяльності підлітка з інтелектуальними порушеннями, а разом з цим і одним із значимих критеріїв соціальної активності особистості, є її інтереси. Мотиваційна сфера таких підлітків знаходиться на початковій стадії становлення, тобто вони керуються найближчими завданнями, не включаючи їх у більш загальні, перспективні завдання.
- Багато дослідників відзначають імпульсивність реакції, як характерну рису будь-якого з видів діяльності дитини, що має порушення інтелекту.

Говорячи про особливості соціальної активності підлітків з порушеннями інтелекту, необхідно згадати фактори, які впливають на її формування.

1. Багато зі змін, що властиві підліткам з нормальним розвитком, не властиві їх одноліткам з порушеннями інтелекту, або проявляються в набагато меншій мірі. Наприклад, Л.С. Виготський виділяв групи інтересів підлітка по домінантах: «егоцентрична» (інтерес до власної особистості), «домінанта далини» (установка на великі масштаби), «домінанта зусилля» (тяга до вольового напруження, до опору (впертість, протест), «домінанта романтики» (прагнення до ризику, героїзму, до невідомого). Підліткам з порушеннями інтелекту не властиві домінанти далини і домінанти зусилля, егоцентрична домінанта проявляється слабо і вкрай рідко, домінанта ж романтики носить особливий характер, спрямований на привернення уваги, а не на самореалізацію. Відповідні цим домінантам інтереси будуть поверхневими, неглибокими і нестійкими в проявах соціальної активності даної групи підлітків.

2. Варто відзначити, що у підлітків з інтелектуальною недостатністю звільнення від батьківської опіки ускладнене, а до отримання певного статусу серед однолітків вони не прагнуть, лідерство в їхніх групах ситуативне, непостійне. Тому у таких підлітків спотворюється поняття про норми поведінки, прийнятих в суспільстві, і ставлення до свого становища в ньому.

3. Особливий вплив на соціальну активність підлітків надає специфіка розвитку комунікативної сторони соціальної активності. Ці діти обмежені в прояві наслідування норм і правил через звуженість сфери спілкування. Тому

підліток з проблемами в інтелектуальному розвитку знаходиться в особливій залежності від комунікативної допомоги і підтримки. Він відчуває труднощі в розумінні того, що його оточує, через мовні недорозвинення часто не може чітко висловити свої думки. Недорозвинення емоційної сфери ускладнює як прояв і вербалізацію власних емоцій, так і розуміння почуттів оточуючих, внаслідок чого люди інколи не можуть зрозуміти підлітка з порушеннями інтелекту, що викликає у обох сторін спілкування негативну реакцію. Негативний досвід знижує мотивацію до подальших контактів, що в свою чергу знижує і без того низьку соціальну активність підлітків з інтелектуальними порушеннями, що може посилитися аж до страху соціальної взаємодії в цілому.

Сутність формування соціальної активності даної групи дітей полягає в формуванні окремих навичок соціальної активності, а сам процес її формування протікає при певних умовах. Перш за все, важливо надати дітям знання, уявлення про те чи інше явище. Наприклад, виховуючи в підлітків з інтелектуальними порушеннями соціально активну позицію по відношенню до праці, педагогу необхідно розширювати його знання про трудову діяльність, її роль в житті суспільства, її значущість. На основі отриманих знань у школяра складаються уявлення про необхідність участі у трудовій діяльності. Щоб з'явилося усвідомлене прагнення до участі у трудовій діяльності, необхідно щоб виникло таке ставлення до праці, яке, в свою чергу, поведе за собою розвиток соціальних почуттів.

Почуття надають процесу формування будь-якої якості особистіснозначиме забарвлення і тому впливають на її міцність. Необхідною умовою формування соціальної активності є розвиток самостійності, стимулювання активності самої дитини, що представляє особливу складність для дітей з інтелектуальними порушеннями через недостатній розвиток емоційно-вольової сфери. Рушійною силою формування соціальної активності є інтерес - як забарвлена позитивними емоціями потреба, що пройшла стадію мотивації та надає захоплюючий та цікавий характер діяльності для цих дітей.

Формуванню соціальної активності буде сприяти атмосфера емоційного підйому при організації захоплюючої діяльності в процесі взаємодії з іншими дітьми. Важливим елементом системи підвищення соціальної активності підлітків з порушенням інтелекту виступає залучення їх в безпосередню цілеспрямовану соціально-корисну діяльність, в ході якої вони можуть самі, або за допомогою педагога бачити саме позитивний результат своїх власних дій. Адже будь-які можливості людини можуть бути виявлені, вивчені лише за умови її позитивного ставлення до своєї діяльності.

Соціальна активність розглядається психологами як якість особистості, що характеризує активне ставлення до суспільно значущої діяльності. Соціальні якості особистості діагностувати у дітей з інтелектуальними порушеннями досить складно, проте ці якості завжди проявляються в діяльності. Тому соціальна активність розглядається в процесі діяльності підлітків. Психологи виділяють наступні її прояви в життєдіяльності на прикладі учнів спеціальної школи-інтернату:

1. У ставленні до колективу, до інших людей.
2. В орієнтації на надання допомоги.
3. У ставленні до себе, до свого здоров'я.
4. У ставленні до навколишнього середовища і його перетворення.
5. У ставленні до трудової і суспільно-корисної діяльності.

На підставі зовнішніх проявів соціальної активності виділяють три рівні її сформованості у дітей з інтелектуальною недостатністю:

- Низький рівень. Дитина не націлена на плідну взаємодію з оточуючими, не проявляє ініціативи в наданні допомоги. Для неї характерне байдуже ставлення до свого здоров'я і життя, вона не усвідомлює себе частиною навколишньої природи, у трудовій і суспільно-корисній діяльності не активна/не приймає участі.
- Середній рівень. Під впливом дорослого і / або на його вимогу бере участь у громадському житті, а також у трудовій і суспільно-корисній діяльності. Має елементарні уявлення про необхідність надання допомоги нужденним, про підтримку свого здоров'я через дотримання правил гігієни, але слідує їм не завжди. Усвідомлює себе частиною живої природи, але своєї участі в її збереженні не виявляє.
- Високий рівень. Діяльність дитини характеризується спрямованістю на взаємодію з оточуючими її людьми. Дитина усвідомлює необхідність надання допомоги нужденним і сприймає себе як потенційного «помічника». Знає і завжди дотримується правил підтримки свого здоров'я. Усвідомлює себе частиною живої природи і приймає участь в її збереженні.

Отже, формування соціальної активності у підлітків з інтелектуальними порушеннями здійснюється тільки в процесі включення їх в певну діяльність та при дотриманні певних умов, оскільки їх інтелектуальний потенціал не забезпечує засвоєння і самостійне використання широкого спектру соціальних, суспільних та інших форм життя. Для формування навичок і звичок людини активної, з громадянською позицією, здатної до співчуття, накопичення позитивного соціального досвіду у дітей з інтелектуальними порушеннями потрібно обов'язково враховувати особливості розвитку даної категорії дітей та необхідність використання спеціальних методик виховної та корекційної роботи, інакше цей процес буде супроводжуватися слабким усвідомленням підлітком своєї соціальної активності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 176 с.
2. Корекційна спрямованість початкового навчання у спеціальній школі інтенсивної педагогічної корекції. Методичні рекомендації /Укл. Л.С.Вавіна. — К: ІСДО, 1995. — 87с.

3. На пути к инклюзивной школе. Пособие для учителей. Веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://divo.tomsk.ru/html/school2.htm>

4. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчання в школі: навчально-методичний посібник/ (уклад. Холодїй О.М.). – Черкаси, 2014. – 125 с.

5. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Під заг. ред. Даниленко Л.І., — Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. — 68 с. ISBN 978-966-2432-20-6.

6. Теорія і методика виховної роботи у допоміжній школі: Матеріали до курсу лекцій. – Київ, 1998. – 170 с.

*Людмила Андріївна Мудрак,
заступник директора з виховної роботи Опорного закладу «Цибулівський
заклад загальної середньої освіти I-III ступенів Монастирищенської районної
ради Черкаської області»*

ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ПРИНЦИПАХ ГУМАНІЗМУ І ДЕМОКРАТИЗМУ, ЗОРІЄНТОВАНОГО НА НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ

В усі часи актуальним було і є навчати та виховувати майбутніх громадян держави. У цій статті міститься інформація про перспективи сучасного виховання особистості, побудованого на принципах гуманізму і демократизму, зорієнтованого на національні та загальнолюдські цінності та культурні традиції.

Незалежність української держави зумовлює новий підхід до організації, змісту і методів виховання молодого покоління. Сьогодні суспільство потребує високоосвічених, ініціативних, заповзятих людей, здібних творчо реформувати наше суспільство, збільшити інтелектуальний потенціал країни, відновити українську духовну культуру, здатних відчувати себе соціально, морально, політично і юридично дієвими. «Кожна дитина неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями.

Мета освітнього процесу – допомогти розкрити та розвинути здібності, таланти і можливості кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками».

Один із ключових компонентів концепції Нової української школи є педагогіка партнерства, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками.

Заклад освіти, громада, родина, сім'я стають одним із чинників формування соціальної активності та джерелом соціального розвитку здобувачів освіти.

Адміністрація закладу, педагогічний і батьківський колективи організовують роботу так, щоб вихованці вчилися поважати один-одного та

дорослих, відчувати впевненість у своїх силах, легко долати будь-які труднощі на своєму шляху, краще орієнтуватися у складній ситуації.

Щороку колективом закладу, учнями й батьками збираються кошти для онкохворих дітей, проводиться акція «Милосердя». Протягом кількох років у закладі проходить акція «Допоможемо разом воїнам АТО», де спільними зусиллями учнів, батьків та колективом закладу збираються кошти, теплі речі, одяг, продукти харчування, медикаменти в підтримку української армії, яка воює за територіальну цілісність України, а також збиралися речі в підтримку дітей-біженців.

Заклад багатий традиціями родинного виховання: родинні свята, День Матері, 8 Березня, зустріч з народними умільцями, зустріч випускників. Традицією у Цибулівському закладі є також проведення виховних заходів по обміну досвідом родинного виховання та співпраці з місцевими ДНЗ «Берізка» та «Теремок». Наш навчальний заклад тісно співпрацює зі ЗМІ району, проводить спільні заходи та зустрічі з провідними журналістами.

Великі потенційні можливості у справі громадянського виховання має туристично-краєзнавча робота, основними формами якої є походи, екскурсії, зустрічі, поїздки, виставки, які проводяться спільно з батьківською громадськістю.

Ще однією доброю традицією є виховна робота у територіальній громаді – створення цілісного виховного середовища, підвищення його емоційного потенціалу. З цією метою організовуються громадські слухання з актуальних проблем: профілактика правопорушень, екологічні проблеми, соціальна підтримка дітей-сиріт, соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями. Це дає можливість зробити справу виховання дітей спільною турботою закладу, сім'ї, громади.

Народна мудрість стверджує: щоб виростити людину, треба давати їй чотири уроки на день протягом десяти років. Ось ці уроки: Здоров'я, Любов, Мудрість і Праця.

Активна участь підлітків у виховній діяльності є однією з першооснов формування його соціальної активності. Освітній процес закладу має забезпечити емоційно-психологічну захищеність і душевний комфорт особистості. Робота в клубах, гуртках, творчих об'єднаннях, участь у різноманітних конкурсах, акціях, у корисних справах є початковими ланками соціалізації особистості, у процесі якої здобувається практичний досвід громадянської дії. Особливе значення для реалізації соціальної активності мають різноманітні рольові та ділові ігри. Під час таких ігор учень діє в заданій ситуації, беручи на себе певну соціальну роль. В її межах він спілкується, приймає рішення, показує своє ставлення до різних питань і проблем, тобто виявляє себе як особистість.

У процесі виховання молодого покоління перед учителями постає чимало складних і водночас важливих завдань. Але найголовніше завдання виховної роботи – домогтися того, щоб діти зростали не лише здоровими й освіченими людьми, але й свідомими, творчими особистостями і патріотами України.

Патріотичне виховання – основа, на якій ґрунтується суспільство, держава. У закладі впродовж останніх років виробилась і утвердилась виховна система: «Сьогодні учень – завтра громадянин України». Все, що дитина пізнає в закладі, стає фундаментом її успіху в житті. Тому, в навчальному закладі, проводяться зустрічі з успішними людьми, усні журнали «Стежками в минуле українського народу», вікторини, поетичні години «Моя сім'я, моя родина в житті і долі України», година спілкування «Духовна криниця – отчий край», інтелектуальні ігри, виховні заходи «В моєму серці Україна», «Стежками рідного краю», «Українські вечорниці на Андрія», «Задзвеніли в Україні дзвони», «Шануймо святиню – хліб», творча майстерня «Народна творчість – духовне надбання українського народу», бесіди «Невичерпне джерело народної мудрості», «Пісня-коліска українського народу».

Також організована пошукова робота по збору родинних реліквій, оформлення експозицій, світлин, екскурсій в краєзнавчий музей.

Щорічно у селищі відзначається День Пам'яті й примирення. Заклад організовує почесну варту біля Братської могили, читання патріотичних віршів, виступи учнів. Учні постійно доглядають за Братськими могилами та пам'ятниками, які розміщені на території селища, місцями поховань ветеранів Другої Світової війни, ветеранів педагогічної праці, могилою воїна-афганця Віктора Корченюка.

Традицією є запрошувати ветеранів війни та праці, воїнів-афганців, героїв-чорнобильців та воїнів АТО на виховні заходи, зустрічі з старшокласниками.

Кожного року проводяться спортивні змагання з волейболу, футболу на честь нашого односельчанина Героя Радянського Союзу М.Я.Дзигунського, чиє ім'я носить наш заклад.

Традиційно проводяться виховні заходи з нагоди знаменних та пам'ятних дат: День Соборності України, День Пам'яті героїв - подій під Крутами, Пам'яті жертв голодомору, День визволення району та України від фашизму, революція Гідності, вшанування героїв Небесної Сотні тощо.

Урочисто проходить й День козацької слави (14.10). Козацька естафета, козацькі забави, вікторини, змагання конкурси, покликані сприяти вивченню учнівською молоддю історії українського козацтва, військового мистецтва козаків, підготовці до участі школярів у Всеукраїнській дитячо-юнацькій військово-патріотичній грі «Сокил» («Джура») (квітень).

Щороку проводимо виховні заходи та флеш-моби до Всесвітнього Дня миру (21.09), долучаємося до акції «Ми – за мир, за єдину країну!», «Побажай миру ближньому», де учні виготовляють паперових голубів і дарують перехожим бажаючи миру.

Традицією у Цибулівському ЗЗСО є участь школярів у військово-польових зборах. Взавши намети, відповідний одяг, харчі, вони разом з учителем предмету «Захист Вітчизни» вирушають в триденний похід, де навчаються ставити намети, копати окопи, ходити в розвідку, варити в казанку куліш.

Крім того, майбутні допризовники ознайомлюються з автоматом Калашникова, влаштовують стрільбища. Під час військово-польових зборів проводяться одноденні екскурсії у військові частини міст Умані та Христинівки, де юнаки ознайомлюються з військовою технікою, озброєнням в/ч та повсякденним життям воїнів.

Традиційно, у травні проводиться День цивільного захисту. Учні ознайомлюються із засобами індивідуального захисту, протигазами, засобами захисту тіла, підручними та медичними засобами захисту, приладами радіаційної і хімічної розвідки та дозиметричного контролю, навчаються розбирати та складати автомат, споряджати магазин патронами, надавати першу медичну долікарську допомогу.

Наш заклад тісно співпрацює з районними організаціями – Товариством Червоного Хреста і Товариством сприяння оборони України, спільно проводяться заходи з військово-патріотичного виховання та спортивно-масової роботи.

Учителем трудового навчання створено дві етнографічні та краєзнавчі музейні кімнати (повітка та колекція рушників, виставка старовинних столярних інструментів), де школярі мають можливість ознайомитись з історичною та культурною спадщиною краю.

Великий результат у проведеній роботі є дні самоврядування, де учні виступають у ролі вчителя, проводять уроки, різні види діяльності пов'язані з освітнім процесом. Такий день у нашому закладі проводиться традиційно на День працівників освіти.

Головним із напрямків діяльності шкільного учнівського самоврядування є волонтерський рух. Цей рух базується на спільності інтересів, бажань, цілей, надій, ідей учителів, учнів і батьків.

Оскільки сьогоднішні діти – завтрашні громадяни, то їх захист і розвиток є передумовою майбутнього розвитку людства.

Завдання кожного вчителя – виховати справжнього громадянина-патріота. Адже патріот це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені проблеми, розуміє соціально-політичну та екологічну ситуацію в країні, готовий долати перешкоди, зв'язати свою долю з долею Вітчизни.

Навчальний заклад і сім'я, батьки і вчителі, батьківський комітет і адміністрація закладу – єдине ціле. Їхня діяльність спрямована на дитину, її навчання, виховання, розвиток, становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Приходько Ю.А. Виховуємо особистість // Початкове навчання та виховання. – 2007. – № 30. – [3, с.4-7]
2. Світова книга прав дитини. – Київ: Богдан, 2006.- [9, с.122]
3. Слуцький В.І. Дорослі і діти: Хто кого навчає? – Х.: ВГ «Основа», 2007. – [15, с.89].

4. Кловак Г., Ткаченко В. Формування етичної свідомості школярів – важлива проблема сучасної національної школи України // Учитель. – 2000. – № 1/3 [3, с.40].

5. Пічуркіна – Шумейко Л. Громадянське виховання підлітків як соціально-педагогічна проблема. Рідна школа . – 2000 [7, с.36]

*Олександра Олександрівна Передерій,
педагог-організатор Золотоніської
загальноосвітньої школи I-III ступенів №3
Золотоніської міської ради*

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті визначаються основні підходи до методики виховання соціальної активності старшокласників засобами проєктної діяльності в позакласній роботі; можливість використання різних методів і прийомів виховання.

Українське суспільство нині потребує ініціативних, відповідальних громадян, здатних свідомо приймати обґрунтовані рішення та виявляти активність у розв'язанні соціальних проблем. Як зазначається у програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні: «сучасне виховання має відігравати випереджальну роль в демократичному процесі, ставати засобом відродження національної культури, припинення морально духовної деградації, стимулом пробудження таких якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, підприємливість тощо; гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві» [3].

Процес виховання соціальної активності старшокласників розглядається як співпраця вихователя і вихованця з метою виховання старшокласників на основі формування їхнього ціннісного ставлення до суспільства та самого себе, формування соціальної поведінки, що відповідає моральним нормам, принципам та правилам, прийнятим у суспільстві, й ґрунтується на засвоєнні вироблених людством суспільних цінностей та творчому їхньому застосуванні.

Соціальне середовище – це сукупність соціальних чи соціально-природних умов, обставин і ситуацій, що впливають на формування свідомості та поведінки людини

Якою має бути особистість XXI ст.? Ці питання соціалізації й самореалізації особистості є важливими й актуальними для сучасної молоді. Кожна людина по-різному впливає на розвиток суспільства. ступінь її впливу на соціальні процеси називається соціальною активністю. Соціальну активність особистості можна визначити ще як якість її зв'язків із суспільством. Чим активнішим є індивід, тим більший його вплив на процеси, що відбуваються в суспільстві. Пасивність же, навпаки, зменшує ступінь цього впливу. Від

соціальної активності особистості залежить зазвичай і її соціальна мобільність. Соціально активна людина є більш мобільною. Соціальна активність може бути як позитивною, так і негативною. Відповідно, дії кожної людини можуть спрямовуватися на благо або на шкоду суспільству. Саме тому особливої актуальності нині набуває питання про те, як правильно організувати процес виховання в сучасній школі, щоб виховати позитивно активну особистість, яка живе заради суспільних інтересів, а не тільки для себе.

Особливості проєктної діяльності під час організації процесу- це виховання соціальної активності старшокласників у позакласний час, залучення старшокласників до соціальних проєктів у позакласний час. Елементи методики виховання соціальної активності підлітків у проєктній діяльності визначені у дисертаційному дослідженні М. Бабкіної «Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи». Автор пропонує розглядати проєктну діяльність як сукупність навчальних і практичних дій підлітків з метою розв'язання певних суспільних проблем у процесі їхньої активної участі в житті громади. Така діяльність спрямована на формування незалежних суджень, аргументацію власних поглядів, аналіз отриманої інформації, вміння досягати компромісу та консенсусу, прийняття самостійних рішень, оцінювання результатів власної діяльності, здатність робити вибір та займати певну позицію [2].

Метод проєктів у виховній роботі досліджено В. Ассаул. На її думку, головним завданням проєктної діяльності є не набуття наукових знань, а допомога дитині зорієнтуватися у суспільному вирі подій та явищ – соціальних, економічних, інформаційних, а також оволодіти досвідом життя в громаді. усе це передбачає не пасивну адаптацію в соціумі, а розвиток активного творчого самоствердження в суспільстві з метою розвитку дитини та її самовдосконалення [1].

Невід'ємною рисою громадянськості є екологічна культура особистості. Берегти природу, оточуюче середовище — це громадянський обов'язок кожної людини. На початку ХХ століття гостро постала перед людством, і особливо перед Україною, проблема екології природи і екології людини. Природна і соціальна екологія поєднують свої предмети і зусилля в сфері діяльності людського розуму на самій планеті і навколо неї, де може і повинна бути досягнута рівновага, сутність якої в збалансованості всередині соціальних і природних об'єктів і між ними. Форми екологічного виховання: штаби охорони природи, екологічні туристичні походи, зелений патруль, зустрічі, екскурсії, олімпіади, конкурси, благоустрій території за участю дітей та ін.

Екологічні проблеми, досягши планетарного масштабу, утворюють нову соціальну реальність. Їхнє розв'язання залежить першочергово від рівня екологічної культури населення. Екологічні знання, навички, переконання сьогодні особливо необхідні для виховання нового ціннісного ставлення до природи, розвитку світоглядної свідомості людини.

Екологічне виховання — систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток у учнів екологічної культури.

Завдання екологічного виховання — сприяти накопиченню екологічних знань, виховувати любов до природи, прагнення берегти, примножувати її, формувати вміння і навички діяльності в природі.

Майже головним напрямком у виховній роботі з підлітками є формування психологічної готовності до дорослого життя. Під психологічною готовністю розуміється наявність потреб та здібностей, що дозволяють з можливою повнотою реалізувати себе у суспільстві як громадянина, у праці та у сімейному житті. [4, с.172–190]

Таким чином, ми розглядаємо патріотизм, моральну культуру, інтернаціоналізм, правову культуру, політичну культуру, економічну та екологічну культури як складові такого складного соціально-педагогічного явища як громадянськість, в якому цілісно поєднуються інтелектуальні, емоційно-вольові і практичні аспекти життєдіяльності людини як члена суспільства. Як складне особистісне утворення, громадянськість, на мою думку, включає в себе соціально-психологічну, морально-психологічну і професійну готовність вільної особистості до практичної реалізації індивідуально-особистісних і соціально-значущих цілей відповідно до прийнятих в суспільстві принципів і норм.

Одним із наслідків інформатизації суспільства є народження особливого типу сприйняття (поверхневого читання), що зумовлене впливом аудіовізуальної інформації як найбільш цікавої та доступної. Читання стає більш прагматичним і менш критичним.

Відбувається зниження зацікавленості суспільства читанням художньої літератури, а саме вона сприяє формуванню особистості майбутнього громадянина.

В останні десятиріччя вплив людини на природу набагато збільшився і, що головне, став практично неконтрольованим і майже не прогнозованим. Крім того, виявилось, що вирішити екологічні проблеми тільки на основі законодавчої бази або за допомогою економічних підходів швидко не вдається. суспільству сьогодні потрібні виховані, грамотні та культурні в екологічному відношенні люди.

Головним завданням екологічної освіти сучасної школи можна вважати:

- засвоєння наукових знань про взаємозв'язок природи, суспільства і людської діяльності;
- розуміння багатогранної цінності природи для суспільства в цілому і кожної людини зокрема;
- оволодіння нормами правильної поведінки в природному середовищі;
- активізація діяльності щодо охорони й поліпшення навколишнього середовища.

усі види суспільно корисної праці повинні мати екологічну спрямованість. Природоохоронна робота в школі мусить відповідати завданням гуманістичного виховання, сприяти усвідомленню школярами екологічних

правил і норм поведінки у природному середовищі. Екологічна освіта повинна бути безперервною.

Окреслимо основні закономірності процесу виховання соціальної активності старшокласників засобами проектної діяльності:

це поєднання виховання соціальної активності старшокласників із суспільними потребами й умовами виховання;

виховання соціальної активності старшокласників відбувається за допомогою колективних форм виховання;

у процесі виховання соціальної активності старшокласників необхідно їх спрямовувати на перспективи власного та суспільного розвитку;

результати виховання соціальної активності залежать від виховного впливу на ціннісні орієнтації, погляди, переконання.

Методика виховання соціальної активності старшокласників у позакласній роботі засобами проектної діяльності будувалася з урахуванням загальних принципів виховання [5, с. 223] та специфічних принципів виховання у позакласній роботі [6, с. 356].

Так, враховувався принцип **цілеспрямованості виховання**, який передбачає спрямування виховної роботи на формування всебічно розвиненої особистості, підготовка її до свідомої та активної трудової діяльності. Виховання соціальної активності старшокласника у позакласний час засобами проектної діяльності підпорядковане основній меті виховання.

Зв'язок виховання з життям. Виховна діяльність у позакласний час зорієнтована на узгодження життєдіяльності учнів з життям суспільства, підготовки до життєдіяльності у суспільстві.

Єдність свідомості та поведінки у вихованні. Оскільки поведінка особистості – це вияв свідомості у дії, завданням виховання соціальної активності у проектній діяльності є формування навичок соціальної поведінки учнів, усвідомлення значення і необхідності соціальної активності.

Виховання в праці. У юнацькому віці виявляються прагнення до активної діяльності. Проектна діяльність дозволяє залучати старшокласників до різних суспільно корисних справ, розвивати позитивне ставлення до суспільної діяльності, засвоювати суспільно важливі мотиви праці, набувати досвіду соціальної поведінки. Виявом соціальної активності старшокласників є їх соціально значуща діяльність.

Виховання особистості в колективі. Передбачає створення умов для виховання особистості старшокласника в процесі колективної діяльності у позакласний час.

Під час колективної підготовки проекту з метою виховання відповідального ставлення до діяльності, соціальних обов'язків, готовності до соціальної взаємодії використовували рольові ігри, ділову гру, метод соціальних вправ, бесіду, громадську думку, педагогічна вимога, приклад, самоаналіз. У ході реалізації проекту виховний вплив був спрямований на формування досвіду соціальної поведінки та спілкування, умінь та навичок

соціальної діяльності, розвитку творчого підходу до діяльності та самостійності.

На заключному етапі переважно використовувались самоаналіз, самооцінка, громадська думка, похвала з метою сприяти вихованню відповідальності за результати своєї діяльності, здатності до самоконтролю та самооцінки в соціально значущій діяльності. Обов'язковою є похвала за якісно виконану справу, відповідальне ставлення, допомогу іншим учасникам проекту. Таке ставлення піднімає рівень самооцінки учня, стимулює його до наступної діяльності.

Висновки. Проектна діяльність у позакласній виховній роботі дає змогу застосовувати різноманітні методи виховання, які спонукають старшокласників до соціальної активності, прояву ініціативи й самостійності; дозволяє подолати авторитарність у ставленні педагогів до учнів у процесі виховання, сприяє формуванню поглядів і переконань та виробленню на їхній основі навичок та звичок соціальної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ассаул В. Метод проектів у виховній роботі // Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: Науково-методичний посібник / За редакцією с. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. о. Жадька. – К.: Департамент, 2008. – 520 с

2. Бабкіна М. І. Формування активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи [Текст] : дис. канд. пед. наук : 13.00.07 / Майя Іванівна Бабкіна; ін-т пробл. виховання АПН України. – Київ. – 2009. – 231с.

3. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. Електронна версія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipv.org.ua/home/39-programa-vuhovanna-ditej.html>

4. Снегирёва Т.В. старший школьный возраст. — В кн.:Рабочая книга школьного психолога /Под ред. И. Дубровина. — М., 1995.

5. Максимюк С.П. Педагогіка: Навчальний посібник. / С.П.Максимюк – Київ: Кондор, 2009, 670 с.

6. Фіцула М.М. Педагогіка: Навч. посб. Вид. 2-ге, випр., доп. / М.М.Фіцула. – Київ: академвидав, 2007. – 560 с. (альма-матер).

*Любов Іванівна Печериця,
заступник директора з виховної роботи
Мар'янівського навчально-виховного
комплексу «Дошкільний навчальний заклад –
загальноосвітня школа I – III ступенів»
Лисянської районної ради*

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ЗАСОБАМИ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Даний матеріал містить перелік матеріалів щодо формування громадянської відповідальності учнів засобами виховної роботи. Утвердженню у молодого покоління патріотичних почуттів, загальнолюдських цінностей, активної соціальної позиції.

Громадянська відповідальність учнів зароджується у сім'ї, у дитячому колективі. Пам'ять кожного з нас зберігає немало світлих і радісних вражень дитинства, перших самостійних кроків у світ серйозної відповідальності. Ставши школярем, діти отримують відповідальність за справи у колективі, за вчинки не тільки свої, а своїх товаришів. Весь час виникають ситуації, в яких потрібно виявити характер, уміти відстояти свою думку. А коли зазнали поразки, не розчаруватися, зуміти розібратися в причинах, критично все оцінити – йти далі, зберігши чистий і ясний погляд на життя.

Німецький мислитель Вільгельм Гумбольдт зауважив, що обставини, за яких протікає життя, впливають на людину більше, ніж виховання. [1, с.41] Можливо і так, адже у світі сучасних технологій ми, дорослі, позбавлені можливості використовувати такий метод навчання, як власне життя. Сучасним учням надається можливість самим обирати теми для бесід, диспутів, самим їх проводити, слухати своїх товаришів, аналізувати, узагальнювати, робити висновки, а також мати власну точку зору. Ми хочемо, щоб наші хлопчики та дівчатка вирости свідомими громадянами України, щоб знали й пишалися історією своєї країни, щоб вони були чесні, працьовиті, добрі і мужні, розуміли і цінували красу й багатство рідної природи.

Громадянське виховання – це підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, визнання та прийняття цінностей, що є головними для нашого суспільства, це формування громадянської позиції кожного учня. Поєднання високих моральних чеснот, громадянська зрілість, патріотизм, професійна компетентність, активність, почуття обов'язку й відповідальність перед суспільством, перед Батьківщиною - це процес розвитку особистості, громадянина.

Патріотизм – це основний критерій оцінки громадянськості. Бути патріотом – значить духовно піднятися, усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно й об'єктивно їй притаманна, приєднатися до неї розумом і почуттями. В той же час – патріотизм передбачає відкриття в самому собі

беззавітної відданості Батьківщині, спроможність безкорисливо радіти її успіхам, вдосконалення її, служіння їй, поєднання своєї долі з її долею, а не любов до України здалека. [2, с.3]

Наприклад, під час виховних заходів «Тарас Шевченко - великий син України», «День Соборності», «Свято рідної мови», «Ми – громадяни України» ми виховуємо любов до рідного краю, свого народу, шанобливе ставлення до культури свого народу. Заходи, пов'язані з вивченням віх української історії та її діячів: «Гордимся подвигами предків», «Герої Крут», «Герої не вмирають», «Небесна Сотня». Проведення зустрічі з родичами загиблого воїна АТО, воїнами – афганцями, чорнобильцями - дають змогу виховувати у школярів віру у могутність, прекрасне майбутнє своєї країни, готовність служити Україні, встати на її захист. Проведення волонтерським загоном благодійної акції «Солодощі воїнам АТО», збір благодійних коштів для дітей – інвалідів та дітей тяжкохворих, упорядкування пам'ятників, братських могил - все це сприяє вихованню доброти, порядності, чуйності, співчуття.

К. Д. Ушинський - український педагог писав: «У вогні, що оживляє юність, відливається характер людини. Ось чому не слід ні гасити цього вогню, ні боятися його, ні дивитися на нього як на щось небезпечне для суспільства, ні обмежувати його вільного горіння, а тільки турбуватися про те, щоб матеріал, який у цей час вливається в душу юності, був гарної якості». [3, С.442]

Сучасні умови вимагають від молоді неабиякої активності та дієвості, а також відповідальності за своє майбутнє, а в сукупності – за майбутнє держави. Саме молодь є рушійною силою розвитку, здатною привернути увагу уряду до нагальних потреб молодих людей і населення в цілому. Правові, політичні й моральні знання, патріотизм, правосвідомість, культура міжнаціональних відносин, виконання моральних норм, прийнятих у суспільстві, знання державної мови, працелюбність, стали складовими структурної моделі громадянського виховання учнів.

«Кожна людина по-різному впливає на розвиток суспільства. – писала О. Лавренко, - ступінь її впливу на соціальні процеси називається соціальною активністю. Соціальну активність школярів можна визначити ще як якість їх зв'язків із суспільством. Чим активніший є індивід, тим більший його вплив на процеси, що відбуваються в суспільстві. Пасивність же навпаки, зменшує ступінь цього впливу. Соціально активна людина є більш мобільною, але соціальна активність може бути як позитивною так і негативною. І тому дії кожної людини можуть спрямовуватися на благо або на шкоду суспільству. Саме тому особливої актуальності нині набуває питання про те, як правильно організувати процес виховання в сучасній школі, щоб виховати позитивно активну особистість, яка живе заради суспільних інтересів, а не тільки для себе». [4, С. 54-57]

Однією із форм залучення дітей до участі у громадському житті є учнівське самоврядування. Учнівське самоврядування будується на підставі співзвучних потреб дитини та суспільства. Самоврядування не означає

залишення учнів сам на сам, а є об'єктом і результатом найскладнішої, найвищої форми керівництва дитячим колективом. Приємно те, що учнівське самоврядування школи на чолі з президентом, є ініціаторами проведення різноманітних заходів: привітання учителів зі святом- пройшло у формі гри - квесту, Новорічне свято для старшокласників - станційної - гри подорожі по планетах, учнівське самоврядування допомогло у проведенні новорічного ранку у самих молодших школярів. Основною задачею вчителя в самоврядуванні - допомогти дітям побачити зв'язок між здійсненою роботою та її результатом.

В.О. Сухомлинський учив своїх вихованців проектувати власне життя вже в школі: «У школі навчають не тільки читати, писати, рахувати, мислити, пізнавати світ, багатство науки й мистецтва. У школі вчать жити» [5, С. 149-416]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кучеренко О.І. Громадянське виховання учнів в умовах інноваційної школи. //Виховна робота в школі. – 2012.№1 (січень).– С.41-43.
2. Чорна К.І. Патріотичне виховання старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів //Класний керівник.–2011.–№15-16 (серпень). –С.3-21.
3. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Собр. Соч. – Москва; Л.: Вид-во АПН РРФСР, 1952. –Т. 8 – 442с.
4. Лавренко О. Формування соціальної активності підлітків шляхом використання виховного потенціалу педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського //Рідна школа.–2012.–№7(липень).– С. 54-57.
5. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Вибр. твори: у 5 т. – Київ: Рад. школа, 1976–1977. – Т. 2. – С. 149-416.

*Вікторія Олександрівна Серебрянська,
педагог-організатор Мар'янівського
навчально-виховного комплексу «Дошкільний
навчальний заклад – загальноосвітня школа І–
ІІІ ступенів» Лисянської районної ради*

ДОСВІД РОБОТИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ МАР'ЯНІВСЬКОГО НАВЧАЛЬНО – ВИХОВНОГО КОМПЛЕКСУ

Матеріал містить перелік методик формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості засобами виховної діяльності, які є доступними для будь-якого навчального закладу (фото до статті виключно з нашого навчального закладу).

Останнім часом суспільство вимагає від школи виконання соціальної функції, а саме: введення дитини за допомогою навчання у розгалужену структуру соціальних ролей. Залучення учнів до участі в позакласній,

позашкільній роботі сприяє набуттю ними соціального досвіду, тобто відбувається процес соціалізації особистості, підготовка до виконання своєї ролі в суспільстві. Адже особистість розвивається через активні суспільні дії, свідомо перетворюючи і оточуюче середовище, і себе в процесі цілеспрямованої діяльності.[1] Також важлива є і громадянська відповідальність, яка формує відповідального члена громади й суспільства, який розуміє принципи й механізми його функціонування, а також важливість національної ініціативи. Впровадження цієї відповідальності у дітей іде через колективну діяльність – дослідницькі роботи, роботи в групі, проекти тощо, яка розвиває в учнів готовність до співпраці, толерантність щодо різноманітних способів діяльності і думок.[2] Але сьогодні у сучасному світі все частіше піднімаються питання з екології. І не тільки тому, що ситуація і справді загрозлива, але і тому, що ці питання стосуються всіх без винятку. Звичайно, є і більш важливі питання, в порівнянні з якими екологічна небезпека відступає на другий план. Війни, голод, терористичні акти, фінансові кризи, епідемії. Але у всіх викликає тривогу стан навколишнього середовища. Зараз в світі немає людини, життя якого не зіткнулася з екологічними проблемами. Ті думки, ідеї, настрою, що відображають ставлення людини до проблем екології називаються екологічною свідомістю. Екологічна свідомість формує установку на відповідну екологічну діяльність. Тільки усвідомлення людьми екологічних проблем гарантує їх участь в природоохоронній діяльності. Формування екологічної свідомості починається з перших днів життя людини і продовжується все життя. [3]

Існує величезна кількість методик, щоб спрямувати дитину до відповідної позиції в житті, тому пропоную розглянути кілька простих, але ефективних методик.

Спілкування з природою. Діти з молодших класів починають долучатися до усвідомлення бережливості по відношенню до природи. Прогулянки в парк допоможуть дітям не тільки відпочити від шкільних стін, а й дізнатися як треба себе поводитися на природі. Для старших школярів, відповідно, можна організувати міні-походи в ліс. Там діти матимуть можливість добре відпочити та корисно провести дозвілля. Навчальні міні-походи до лісового масиву зазвичай відзначаються високою масовістю. Проводяться вони переважно в теплий період року і мають високу цінність. В межах цих

екскурсій учні закріплюють знання та формують навички з орієнтування на місцевості, вивчають рослинний і тваринний світ лісового масиву та наявних водойм з подальшим порівнянням їх компонентів, розглядають природні комплекси, вчать берегти ліс, не смітити в лісі, не завдавати йому шкоди та правильно в ньому поводитися.

Малюнки та плакати. Організація конкурсу малюнків та плакатів на екологічну тематику – це формування екологічної свідомості серед підростаючого покоління з допомогою залучення до підготовки конкурсних робіт; популяризація екологічного способу життя реальними діями: малюнок містить не тільки проблему, а бачення її рішення; привернення уваги суспільства до наявних проблем у сфері охорони довкілля; виховання небайдужого ставлення до проблем охорони навколишнього природного середовища; підтримка творчо обдарованої молоді; формування громадянської позиції щодо захисту довкілля, любові до рідного краю; залучення дітей до здорового способу життя.

Вироби з природних матеріалів. Роботи зі створення композицій з природних матеріалів розширюють уявлення дітей про навколишній світ, сприяють запам'ятовуванню фарб, форм і властивостей даного матеріалу. Привчають до акуратності і уважності в процесі роботи.

Створення композицій з природних матеріалів на уроках праці або на гуртках – це захоплюючий, творчий характер такого виду діяльності, який сприяє розумовому розвитку дитини, впливає на формування його мислення та уваги. У цій праці завжди є новизна, пошук, можливість домагатися більш досконалих результатів. Діти збираючи матеріал для поробок набувають чіткого розуміння про те, що не можна ламати гілки та обривати листя, треба використовувати саме падалишні матеріали.

Квіти в класі. Майже неможливо уявити оформлення шкільних класів без кімнатних рослин. Вони прикрашають інтер'єр і створюють гарний настрій. А ще приносять користь людині – сприяють підвищенню захисних сил, бо листя виділяє кисень, поглинає вуглекислий газ та виділяє фітонциди, що вбивають хвороботворні мікроорганізми. Тож зелені мешканці стають для школярів та вчителів найкращими друзями: вони

невибагливі, красиві, корисні! Таким чином ми можемо розширити знання дітей про кімнатні рослини, формувати вміння описувати їх, упізнавати й називати за описом, виховувати любов до рослин, бажання доглядати й дбати про них.

Операція «Чисте довкілля». Долучення учнів до колективної суспільної праці приєднує розумінню простих речей – не смітити. Прибирання шкільної території, парків прилеглих до школи, територій навколо місцевих водойм є активним залученням до громадської діяльності. Подібні заходи мають об'єднувати всіх навколо однієї мети –

підкування про довкілля та підтримання навколишнього середовища у належному стані.

Природа і благодійність. Проведення благодійних акцій виховує в дітях не тільки соціально активну позицію, а й сприяє набуттю корисних навичок.

Наприклад, організувати збір яблук, здати їх та отримані кошти передати на добру справу. І садок яблуневий не занедбаний, і добра справа зроблена.

Годівнички. Їх

майструють із дерева, пластику, жестианих матеріалів. Це може бути і звичайна пляшка із вирізаним отвором для пшениці й іншого корму та підвішена до дерева на дроті, чи більш оригінальний мініатюрний пташиний будинок із запасами їжі. Згодиться й картонна коробка із відповідним кормом, встановлена у доступному місці для птаха: на підвіконні, покрівлі. А інколи у саду можна побачити не одну, а кілька годівничок для різних птахів. Адже ми розуміємо свій обов'язок перед царством пернатих і віддаємо їм належне, забезпечуючи їх потрібною їжею. У свою чергу птахи віддячують нам, рятуючи сади і парки від руйнування шкідниками. Таким чином діти набувають креативних навичок у створенні годівничок та виявляють свою екологічну свідомість.

Шкільні лісництва. Організація та залучення учнів до шкільних лісництв насправді активно задіють дітей та дадуть змогу розвиватися в напрямку роботи з екологією, адже активізація такого напрямку роботи важлива, як для формування у школярів лісівничої, екологічної культури, так і освіти. Діти завжди радо долучаються до всіх лісівничих заходів, активно

допомагають лісівникам у їхній повсякденній роботі. [4] Прикладами є заготівля лісового насіння. Вже традиційно, з року в рік, шкільні лісництва виявляють активність і з задоволенням допомагають лісівникам у цій кропіткій роботі. [5]

Проекти. За допомогою різноманітних екологічних проектів можна організувати школярів та вчителів через неформальну освіту впроваджувати культуру сортування

відходів у своїй школі, громаді, допомогти учасникам зрозуміти важливість їхньої участі у громадському житті. [6]

Навчально-пізнавальні екскурсії. Екскурсія – одна з благодатних форм виховної роботи, що сприяє розвитку допитливості, розуму, творчої уяви, пізнавальної активності учнів, вихованню любові до Батьківщини і народу. Екскурсія – це така форма навчання, при якій учні сприймають і засвоюють знання шляхом виходу до місця розміщення об'єктів які вивчаються, і

безпосереднього ознайомлення з ними. Виконувані в процесі екскурсійної роботи навчальні дії передусім сприяють інтенсифікації навчання, засвоєнню знань кожним учнем відповідно до його індивідуальних можливостей, екскурсія дає змогу накопичувати життєві факти, збагачує чуттєвий – досвід учнів. [7] А організація навчально-пізнавальних екскурсій до національних парків та заповідників, зоопарків та океанаріумів дає можливість дітям ознайомитися з різноманіттям природи як рідного краю, так і всієї планети, відчути її цінність та відповідальність за зникаючі види.

Отже, формування соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості є надзвичайно важливим елементом виховної роботи з учнями, адже все це сприяє не тільки розширенню світогляду учнів, а й вихованню свідомого та активного громадянина, а це важливо для майбутнього нашої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми соціальної активності учнів. Сайт Освітній портал «Класна оцінка». Веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/problemi-sotsialnoyi-aktivnosti-uchniv.html> (дата звернення: 12.03.2020).
2. Наскрізні змістовні лінії. Сайт МОНУ. Веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/naskrizni-zmistovi-liniyi> (дата звернення: 12.03.2020).
3. Екологічна стежка. Сайт Управління освіти молоді та спорту Святошинської райради в М.Києві. веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svyatoshinruo.kiev.ua/2013-10-08-14-56-33/2016-06-08-08-50-17/2016-06-08-09-48-15/6504-2018-01-30-09-57-45> (дата звернення: 12.03.2020).
4. Жолуді з дубів Шевченка збирали учні шкільного лісництва та лисянські лісівники. Сайт Черкаського обласного управління лісового та промислового господарства. веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lisck.gov.ua/?p=19475&fbclid=IwAR1vqJX1zLnVikUDcdwEea36Mpn1xKAaKsRdVd_7goeXFe_CsnqvsKFmOfY (дата звернення: 14.03.2020).
5. Відбувся обласний етап XII Всеукраїнського зльоту учнівських лісництв загальноосвітніх і позашкільних закладів. Сайт Департаменту науки та освіти Черкаської області веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita-cherkasy.gov.ua/usi-novini/novyny/vidbuvsia-oblasnyi-etap-khii-vseukrainskoho-zlotu-uchnivskykh-lisnytstv-zahalnoosvitnikh-i-pozashkilnykh-zakladiv> (дата звернення: 14.03.2020).
6. Переможці Проекту Фонду Кличко “Zero Waste School Ukraine” – 2018 рік. Сайт Комунального опорного закладу «Бужанський НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів – ДНЗ» веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://schoolbuzhanka.at.ua/news/peremozhci_proektu_fondu_klichko_zero_waste_school_ukraine_2018_rik/2018-10-02-188 (дата звернення: 14.03.2020).

7. Zero Waste School Бужанка. Сайт Комунального опорного закладу «Бужанський НВК «ЗОШ I-III ступенів – ДНЗ» веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/605676196432487/> (дата звернення: 14.03.2020).
8. Екскурсії як засіб виховання і формування всебічно розвинутої особистості. Сайт веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lit.ukrtvory.ru/ekskursiyi-yak-zasib-vixovannya-i-formuvannya-vsebichno-rozvinenoyi-osobistosti/> (дата звернення: 14.03.2020).
9. «Мар'янівський НВК» Сайт Мар'янівського навчально-виховного комплексу «ЗОШ I-III ступенів – ДНЗ» веб-сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://marianivka-nvk.edukit.ck.ua> (дата звернення: 14.03.2020).

*Наталія Сергіївна Скакун,
учитель хімії Черкаської загальноосвітньої
школи I-III ступенів № 29 Черкаської міської
ради*

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ТА ЇХ ЕКОНАВИЧОК СВІДОМОГО ПОВОДЖЕННЯ ЗАСОБАМИ ПРЕДМЕТНИХ ТИЖНІВ ХІМІЇ

У статті розглядається актуальна проблема розвитку екологічного мислення школярів, формування їх екозвичок та важливості навичок свідомого споживання для сьогодення. Зокрема, досліджуються інноваційні та нестандартні форми організації екологічного виховання у рамках предметних тижнів хімії. У фокусі уваги знаходяться заходи з особистого педагогічного досвіду вчителя хімії, який зосереджений на екопросвітницькій роботі, креативних ініціативах відповідального споживання нашої країни. Особлива увага приділяється екологічним акціям, які спираються на турботливе мислення та екологічне світобачення майбутніх поколінь.

Концепція Нової української школи зазначає, що однією з учнівських ключових компетентностей є екологічна грамотність, тобто «уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя» [1; 4]. Тому провідними завданнями креативного та сучасного вчителя-предметника є розвиток та формування екологічного мислення учнів, їх еконавичок свідомого поведіння та усвідомлення єдності людини та природи як взаємопов'язаного комплексу існування для сталого розвитку та майбутнього.

Важливість екологічне мислення полягає в тому, що воно звернене до двох світів – екологічного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями воно

спрямоване на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті [5]. У сучасному світі перманентних змін вчителю важливо знаходити такі форми навчальної та виховної діяльності, які б зацікавлювали школярів покоління Z, враховували б особливості їх кліпового мислення, їх діяльнійшої зорієнтованості до завдань переважно через інформаційно-цифрові технологій тощо. Іншими словами, педагог має нестандартно і творчо підходити до виховання в учнях екологічної картини світу, турботливого мислення та бажання самостійно діяти на користь збереження природи, здоров'я людини та благоустрою нашої планети.

Тому, з метою впровадження екологічного виховання на уроках хімії, у власній педагогічній діяльності обираю суміжні теми, які б досить наочно ілюстрували важливість предметних знань для формування навичок екосвідомого споживання. Адже, одним із компонентів навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках є ціннісний компонент, що полягає у формуванні таких умінь:

- усвідомлювати важливість збереження навколишнього середовища;
- висловлювати судження про дбайливе ставлення до природи;
- аналізувати та оцінювати причинно-наслідкові зв'язки у довкіллі;
- критично ставитися до екобайдужості оточуючих тощо.

Тому цікавими ідеями та проєктами у окресленому напрямку, які стартували на уроках хімії, стали акції по збору пластику маркування 2 та упаковки Tetra Pak, які є відмінною вторинною сировиною та піддаються сортуванню й переробці. Саме про хімічний склад, методи одержання та переробки речовин, значення у навколишньому середовищі матеріалів, що не розкладаються, учні дізналися вивчаючи теоретичний курс хімії. Діяльнійший же компонент полягав у безпосередньому зборі вторинної сировини, впровадженні креативних квестів за мотивами віммельбухів з паперу Tetra Pak [4], тренінгів екосвідомого споживання, інсценуванні казок на дану тематику та ряду інших заходів, що підсумовували б колосальну екопросвітницьку роботу у рамках предметних тижнів хімії.

Предметні тижні хімії – це цікава форма організації навчально-виховної діяльності засобами нестандартних активностей, які примножують зацікавленість учнів до вивчення предмету та підвищують їх вмотивованість. До провідних функцій предметних тижнів належать такі: організаторська, діагностична, моделювальна, популяризаторська [3]. Під час проведення предметних тижнів вчитель повинен враховувати сучасні та інноваційні форми організації пізнавально-навчальних та ековиховних заходів. Нижче наводиться орієнтовний перелік нестандартних заходів екологічного спрямування у різних вікових групах, що були успішно впровадженні в освітній процес протягом 2018-2019 та 2019-2020н.р.

Інсценізація еко-хімічної казки з

Як стверджував В.О. Сухомлинський:
«Казка – це свіжий вітер, що роздмухує»

елементами доповненої реальності для учнів Нової української школи «Королева паперових горняток» у виконанні активних учнів 7 класу

«Школа – територія відповідального споживання»: урок подвійного знайомства з целюлозою та Tetra-Pak – віммельбухом

Будь екодружним: тренінг відповідального споживання та корисних навичок «Хімія: нуль відходів»

«Hydro \ Aqua \ H₂O» або активності до Всесвітнього дня води

вогник дитячого мислення й мови».

Сучасне Альфа-покоління дітей – це яскраві, творчі, талановиті та самодостатні особистості, що здатні досягнути вищої реалізації й позитивно вплинути на світ навколо себе. Переконані, що еко-хімічна шкільна казка, посіє зернини жаги до знань, що з часом проросте творчими й навчальними здібностями, та розквітне навичками свідомої екологічної поведінки маленьких громадян України

Екологічна наочність та дидактична цінність **віммельбуху** полягає в тому, що його сторінки та обкладинка надруковані в Україні на переробленому папері картонних упаковок **TetraPak**. Саме такі матеріали є цінною вторинною сировиною, яка допомагає зберігати лісові масиви у значних масштабах.

Підсумок екологічної роботи учнів школи, які під керівництвом вчителя хімії долучилася до акцій по збереженню довкілля, зокрема водних артерій - річок та серця акваторії України - Чорного моря та збирали **пластик з маркуванням 2**.

Саме 22 березня, 27 років поспіль, особливо наголошується важливість води для кожної людини зокрема та навколишнього природного середовища в цілому. Поговоримо про воду на різних мовах світу...

Підсумовуючи вищезазначене ми можемо відмітити, що учні школи долучилися до двох масштабних акцій по збереженню лісових масивів та водних ресурсів України. Завдяки ініціативності та педагогічній креативності вчитель повинен моніторити різноманітні інформаційні джерела та залучати школярів не тільки до екологічних дискусій та обговорення правил поведінки з природними багатствами, а й залучати до безпосередньої діяльності на користь майбутнього людства. З метою детальнішого ознайомлення із дидактичною цінністю проведених екологічно-виховних заходів з формування турботливого мислення та навичок свідомого поведінки зупинимося детальніше на кількох із них (*з власного педагогічного досвіду вчителя Скакун Н.С.*).

«ІНІЦІАТИВИ БЕЗЦІННІ У ПЛАНЕТАРНОМУ МАСШТАБІ!» – гасло, яким було розпочато урок подвійного знайомства з целюлозою та Tetra Pak-віммельбухом. Унікальність книги «Подорож до дивовижного світу тварин» Брендана Кірні (видавництво РАНОК) – як першого друкованого видання полягає у тому, що вона виготовлена з перероблених упаковок Tetra Pak. **В**

рамках екопросвітництва вдалося привернути увагу учнів до потреб роздільного збору та переробки вторинної сировини, що дуже часто підміняють поняттям «сміття». Робота стартувала на початку 2018-19 навчального року. Події екологічного спрямування розгорталися у наступній хронології.

Осінь 2018. Як відомо, у жовтні в Україні святкують день працівника целюлозо-паперової промисловості, тому в школі було проведено ряд цікавих заходів, зокрема навчальні проекти на тему повторного використання паперових горняток, оволодіння практичними навичками сортування відходів, виготовлення онлайн-листівок «7 дерев». Саме в рамках такої роботи виникла ідея збору упаковки Tetra Pak – як цінної сировини картону (75% у складі).

Потужним мотивуючим фактором була перша в Україні книга виготовлена саме з такої сировини – яскрава наочність свідомого поводження з відходами, збереження лісових масивів, формування з дитинства навичок сортування та розуміння їх значущості. **Упаковка за упаковкою почалося наповнення кошиків учнями школи.**

Зима 2018. За підтримки учасниці теле-проекту Нові Лідери, еко-активістки Анни Таранцової школярі отримали кілька екземплярів надзвичайної книги. **Захват та неймовірний подив на обличчях дітей був у той момент, коли вони гортали сторінки вироблені з переробленої упаковки. З цієї нагоди учні підготували презентації про цінність картонної упаковки, маркування Tetra Pak.** Школярі усвідомлено та натхненно дали відповідь на запитання чому ж школа є територією відповідального споживання. Перед їхніми очима, вкотре, була наочна альтернатива: кидати відходи у смітники чи під ноги світлому майбутньому або ж усвідомлено збирати на переробку з пізнавальною, суспільно-цінною метою. Учні школи усвідомлено та обгрунтовано обрали другий варіант і.... **наповнення кошика Tetra Pak-ом продовжилось!:)**

Весна 2019 прийшла з теплим вітром та вишнеvim цвітом, новими можливостями та купою свіжих ідей. **Екопросвітницька робота з TetraPak-ом проросла соковитими молодими паростками і уквітчалася новими екопроектами** (учні долучилися до весняних ініціатив по збереженню Чорного моря, *про це далі*).

По закінченні навчального року чудові магичні «трансформації» у стилі «упаковка=книги» стали можливими знову за сприяння екоактивістів та бібліотеки школи поповнилася ексклюзивними примірниками книги, яка є відображенням сучасного мислення для майбутніх поколінь та виховання

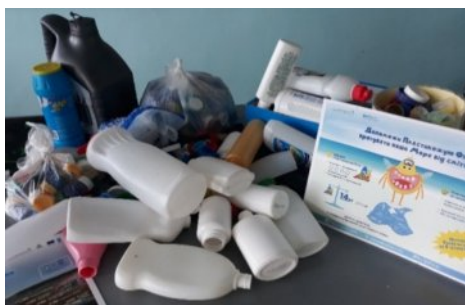
сучасних учнів у ключі найкращих екологічних, лідерських та особистісних ініціатив Нової Української Школи.

Презентація книг-віммельбухів з упаковки Tetra Pak та урок подвійного знайомства відбулася у шкільній бібліотеці, де учнів було запрошено у хімічний квест за мотивами сторінок унікальної енциклопедії, запропоновано хімічні LEGO-вправи та було організовано мотиваційний екскурс у «зелене» майбутнє нашої країни.

Масштабна акція була продовжена шкільною родиною і у поточному навчальному році, а от урок закінчився словами учнів: «Школа – територія відповідального споживання! Вчіться й надихайтесь! Зміни відбуваються вже сьогодні і починати варто з себе, бо з *маленького клаттика паперу починаються масштабні історії Будьмо небайдужими до життя!*»

Іншим, масштабним довготривалим проектом школи [2], який потребує окремої уваги став проект, до якого долучилися учні по збору та сортуванню пластику з маркуванням «2» в рамках акції «Допоможи Пластикожую Оззі» зі збереженню довкілля, зокрема водних артерій – річок та серця акваторії України - Чорного моря (**#hellpOzzi**)! Такого героя було знайдено на березі самого Чорного моря, який волав до небайдужих про допомогу. Адже море страждає від пластику, морська флора і фауна доказ тому, так як на численних світлинах запаковані у пластик живі істоти. Людина ж переповнена доверху нераціональним споживанням і відсутністю знань, вмінь та навичок сортування та переробки матеріалів.

На черговому уроці хімії в рамках предметного тижня, організованому у вигляді тренінгу відповідального споживання, учні виконували різноманітні дидактичні вправи з використанням **демонстраційних наочних матеріалів**. Зокрема, збирали *пазли з мешканцями Чорного моря*, які виготовлені із зібраного нами пластику з маркуванням 2; знайомилися з *плакатами-інфографікою*, які учні отримали за привітання Чорного моря з Днем народження (31 жовтня); знаходили альтернативу використання синтетичних матеріалів у побуті, наприкладі *«не пакет, а торбинку»*, які ми отримали за літню акцію прибирання берегів Дніпра; рухалися стежками квесту за мотивами *віммельбуху* з переробленого Tetra Pak.

Усі отримані матеріали у нашій школі від Пластикожую та його друзів є наочним підтвердженням того, як свідоме екоповодження, еконавички, екологічне мислення відрізняється від засмічення обочин, переповнення смітєвих баків, використання штучних пакувальних пакетів/різної тари та інше. Адже, синтетичні матеріали, такі як поліетилен, пропілен, пластики, синтетичні волокна, вінілхлориди, стероли та багато інших залишаються у незмінному вигляді нащадкам наших нащадків.

Урок виявився насиченим як практичною діяльністю, так і знаннями, про відповідальність та нашу місію – залишити планету чистою! Адже, як вдало

зазначив Нільс Бор, фізик-ядерщик: «**Людство не загине від ядерного кошмару, воно задихнеться у власних відходах**». Просвітницький захід був проведений також в рамках листа Департаменту освіти, щодо негативного впливу на довкілля від використання синтетичних пакувальних матеріалів та переваг використання безпечної тари.

Висновки. Отже, в рамках предметних тижнів вчитель може впроваджувати оригінальні та інноваційні форми виховної активності як підсумовуючи певну діяльність, так і проводити поточні нестандартні заходи. Зважаючи на швидкоплинні зміни в освіті важливо креативно мотивувати та зацікавлювати сучасних школярів до вивчення навчальних дисциплін. Та ключовим завданням педагога XXI сторіччя стає необхідність навчити дітей критично мислити й жити у сьогоденному світі, дбати про себе та про своє довкілля, успішно долати будь-які виклики та мати достойну еко-свідому позицію відповідального громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція НУШ. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
2. Матеріали шкільного сайту. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://school29ck.at.ua/news/bud_ekodruzhnim/2019-12-16-360
3. Положення про предметні тижні. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://znz81.zp.ua/images/metod/pro_pt.pdf (дата звернення 10.03.20р.)
4. Скакун Н. С. Квест за мотивами еко-віммельбух як креативна форма роботи вчителя біології та хімії / Н. С. Скакун // Інноваційна педагогіка. — 2019. — № 10, т. 1. — С. 190-194.
5. Філоненко М.М. Екологічне мислення як імператив розвитку особистості М.М. Філоненко // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i2/25.pdf> (дата звернення 11.03.20р.)

*Світлана Володимирівна Сотник,
директор Шполянської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5
Шполянської міської ради об'єднаної територіальної громади*

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО МЕТОДИКИ ВИХОВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

У статті визначаються основні підходи до методики виховання соціальної активності, громадянської відповідальності й екологічної свідомості засобами проектної діяльності в позакласній роботі; звертається

увага на необхідність урахування закономірностей і принципів виховання; доведена можливість використання різних методів і прийомів виховання.

На сьогоднішній день суспільству потрібні ініціативні, відповідальні громадяни, які можуть приймати свідомі, обґрунтовані рішення та вирішувати найрізноманітніші соціальні, екологічні, інфраструктурні та інші проблеми. Тому виховна робота в школі носить випереджувальний характер та стає засобом відродження національної культури, стимулом пробудження совісті, патріотизму, людяності, почуття власної гідності, творчої ініціативи, підприємливості тощо.

Педагогічний колектив Шполянської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 5 плідно працює над формуванням активної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі закладу. Зокрема учні створюють проекти, метою яких є розв'язання певних суспільних проблем громади, школи. Так учнями школи були представлені на розгляд міської ради проекти «Спортивний зал», «Парк пригод (мотузкове містечко) у міському парку», «Шкідлива батареяка» та інші, які включені до каталогу технічних завдань на проекти місцевого розвитку в рамках Стратегії розвитку Шполянської міської об'єднаної територіальної громади на період до 2020 року. Визнання діяльності школярів органами місцевої влади сприяє розвитку соціальної активності, громадянської відповідальності, екологічної свідомості учнів, мотивує їх до подальшої діяльності. Під час підготовки та презентації своїх проектів вони навчаються проводити незалежні судження, аргументувати власні погляди, аналізувати інформацію, вчаться досягати компромісу, приймати самостійні рішення, оцінювати результати власної діяльності, займати певну позицію та робити вибір. Проектна діяльність, до якої залучаються здобувачі освіти, сприяє отриманню нових наукових знань, допомагає дітям зорієнтуватися у вирі подій та явищ – соціальних, економічних, інформаційних, а також оволодівати досвідом життя в громаді. Це передбачає розвиток творчого самоствердження дітей в житті, їх самовдосконалення. Старшокласники набувають соціально бажаних якостей, що відповідають моральним принципам і нормам, змінюється їх соціальна поведінка.

За ініціативи дитячого парламенту, школярі надають посильну допомогу українським військовим. Вони плели захисні сітки, передавали волонтерами на передову оберіги, виготовлені своїми руками. Доречними до свят були виготовлені для військовослужбовців, які сьогодні захищають нашу землю від агресора, листи-вітання. В них учні висловлювали теплі слова подяки бійцям за те, що над їхнім містом мирне небо, що вони можуть спокійно ходити до школи. Також діти разом із батьками збирали для захисників солодоші, горіхи, фрукти. Діти переконані, що українські воїни повинні відчувати їхню підтримку, тепло ширих сердець, те, що вони не самотні, що за них думають і переживають. Така громадянська позиція приносить їм особливе задоволення. До різдвяних свят школярі упродовж тижня разом зі своїми батьками приносили продукти харчування, миючі засоби, теплі шкарпетки, придбали солодоші та власноруч малювали малюнки з побажаннями для воїнів АТО.

Вміння і бажання дарувати радість, добро і милосердя - одні з найкращих рис, які формуються у дітей та приносять хвилини радості захисникам. Такі заходи піднімають патріотичний дух військовослужбовців та підвищують їх боєздатність, про що вони діляться при зустрічі з учнями. «Ми не допустимо ворога на рідну землю, а люди на окупованих територіях скоро повернуться до мирного життя» - такі слова прозвучали з вуст випускника школи, який з 2015 року захищає Україну. Прозвучали так впевнено, що ніхто з учнів не піддав їх сумніву.

Виховна діяльність у позаурочний час зорієнтована на узгодження життєдіяльності учнів з життям суспільства, на підготовку до життєдіяльності. Сьогодні мати міцні, ґрунтовні знання – це важливо, ще важливіше і корисніше вміти використовувати ці знання на практиці та в житті. Для прикладу, шкільна команда STEAM вирішила прийняти участь в обласному конкурсі сучасних знань «Наукова ліга», організованому за сприяння директора ТОВ НВФ «Урожай» Олега Васецького та благодійного фонду «Урожай громаді» та здобули перемогу в конкурсі, премію 10 тисяч гривень і масу позитивних емоцій. Для того, щоб потрапити на обласний етап конкурсу команда учнів нашої школи виконала домашнє завдання – підготувала відеопрезентацію на тему «Сільське господарство в моєму регіоні»: провели аналіз сільського господарства Шполянського району, визначили проблеми, які існують в сільськогосподарській галузі, зокрема, екологічні проблеми, і запропонували їх вирішення, використовуючи сучасні технології. Їх ентузіазм, новизна думки, велике прагнення до перемоги, самовираження, свідчать, що вони можуть сміливо входити в доросле життя, так як вже зі шкільної парти готові до реальної соціальної діяльності. Важливо, що в школі створено умови для реалізації готовності учнів до реальних соціальних дій у різних сферах соціальних відносин (політичній, економічній, духовній). Виховуючи соціальну активність, вчителі не лиш передають знання, уміння, ідеї, а формують способи поведінки, соціальний досвід та потребу дитини в соціально активній, позитивно спрямованій діяльності. Синергія, що діє в одному напрямку дає і бажані результати. З одного боку, зусилля учнів, скеровані на пізнання нового, з другого, зусилля педагога, скеровані на допомогу учням.[1, с.4]. Отже, соціальна активність і розвиток молоді є керованим процесом, який не передбачає маніпулювання їхньою свідомістю, а має на меті створення необхідних умов, добір ефективних засобів, що забезпечують ефективну соціалізацію в процесі як навчання так і виховання сучасного молодого покоління [2, с. 62].

Розвиток соціальної активності, навчання розв'язувати життєві завдання, сприяють вихованню самостійності, вияву власної активності. Головне, не заважати набуттю вміння діяти за власним розсудом, не гальмувати розвиток потреби дитини щось робити по-своєму [3, с. 46].

У 2019 році учні школи взяли участь у Всеукраїнському конкурсі фото- та відеоробіт «Молодь за безпеку дорожнього руху», самостійно визначившись із темою відеоролика та сценарієм. Учні отримали можливість вираження власної

соціальної позиції, толерантності до поглядів інших учасників проекту, зуміли відстояти свої переконання та прийняти самостійні рішення щодо вибору соціальної проблеми та шляхів її вирішення. Учням була надана можливість і оцінити результати власної діяльності на основі усвідомлення свої обов'язків.

Вже другу зиму учні школи надають посильну допомогу лебедям, які з певних причин не відлітають і залишаються на ставку. Травмовані птахи, не залишаються самотніми. Школярі змайстрували для них будиночки та час від часу годують їх та слідкують, щоб ті не замерзли у воді і не загинули.

Виявом соціальної активності старшокласників є їх соціально значуща діяльність. Вчителі стимулюють самостійні починання учнів. На всіх етапах діяльності учитель враховує уподобання, бажання, думки вихованців. Разом з тим, він консультує, допомагає організовувати діяльність та розвиває навички відповідальності за результатами справи.

Принцип превентивності виховання спрямовують діяльність педколективу ще і на профілактику негативних проявів поведінки старшокласників, вироблення у них імунітету до негативних впливів соціального оточення, формування позитивних соціальних установок.

Принцип національної спрямованості виховання передбачає формування у старшокласників національної самосвідомості, любові до рідної землі, свого народу, шанобливого ставлення до його культури; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися своєю приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави. Вся виховна робота ґрунтується на взаємоповазі, відкритості, визнанні права на власну позицію кожного учня. Методика виховання соціальної активності здійснюється з урахуванням необхідності засвоєння та усвідомлення старшокласниками суспільних цінностей, а також виховання у них: ціннісного ставлення до суспільства і держави, ціннісного ставлення до людей, ціннісного ставлення до себе (фізичного, психічного та соціального «Я»), ціннісного ставлення до природи, ціннісного ставлення до мистецтва [4, с.19].

Як зазначає К. Приходченко, мотиваторами можуть слугувати: влаштування регулярних цікавих зустрічей, соціально-педагогічна підтримка учнів, організація ярмарків соціальних проектів, можливості презентувати себе серед ровесників, визнання та особиста вдячність тощо [5, с. 102].

У процесі виховання соціальної активності кожен старшокласник несе відповідальність за виконання дорученого обсягу роботи та допомагає іншим за потреби. Надмірна опіка, зневажливо-критичне ставлення до діяльності учнів, бажання всі питання вирішити самостійно з боку дорослих призводить до інертності, байдужого ставлення, а іноді й до відвертого небажання співпрацювати у колективі. Тому зацікавлюючи учнів, використовуємо рольові ігри, ділову гру, метод соціальних вправ, бесіду, громадську думку, приклад, самоаналіз, спрямовуючи діяльність на формування досвіду соціальної поведінки та спілкування, розвитку творчого підходу та самостійності. Разом з підтримкою учні отримують похвалу за якісно виконану справу, за

відповідальне ставлення, за допомогу іншим. Таке ставлення піднімає рівень самооцінки учня, стимулює його до наступної діяльності.

Отже, у позакласній виховній роботі вчитель має змогу застосувати різноманітні методи виховання, які спонукають старшокласників до соціальної активності, прояву ініціативи й самостійності, сприяють формуванню поглядів і переконань та виробленню на їхній основі навичок та звичок соціальної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підласий І.П. Спільна дія. – Харків: видавнича група «Основа», 2012.– 224с.
2. Качалова Т.Г. Концептуальні основи проблеми формування соціальної активності студентів (дидактичний аспект). // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2012. – №34. –86 с.
3. Бех І.Д., Максименко С.Д. Критерії моральної вихованості молодших школярів. Книга для вчителя. – Київ: Рад. школа, 1989. –96 с.
4. Ассаул В. Метод проектів у виховній роботі // Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: Науково-методичний посібник / За редакцією С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. – Київ: Департамент, 2008. – 520 с.
5. Приходченко К. І. Технології виконання цілей можливої досконалості індивіда у проектній діяльності / К.І.Приходченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2012. – Вип. 16, кн. 3. – 102-109 с.

Видання підготовлено до друку та віддруковано
редакційно-видавничим відділом КНЗ «ЧОППОПП ЧОР»

Зам. №1573 Тираж 100 пр.
18003, Черкаси, вул. Бидгощська, 38/1